پښتو سندرې

لیکونکی: ګل پا چا «الفت»

کابل- ۱۳۲۳ هجري شمسي

حمد و ثنا

په نامه د هغه خدای مې دا بیان دی | چه یو نوم ئې په نومونو کښې سبحان دی
په سجود ئې مځکې سر دی لګولی | هم ئې زوړند په رکوع سره آسمان دی
هره ونه په قیام سره ولاړه | هر ګیاه ئې په تسبیح سره زبان دی
همه واړه په تسبیح د ده مشغول دي | که ملك دی که پیری دی که انسان دی
هر ماهي ئې په اوبو کښې حمد وائي | هر مارغه ئې په چمن کښې ثنا خوان دی

«رحمان بابا»

یادونه: دا کتاب په ۱۳۲۳ هجري ش. کښې لیکل شوی و، او د کال په مطبوعاتي جوائزو کښې یې لمړی جایزه اخیستې وه. بیا په کال ۱۳۲۵ هجري ش. کښې د کتاب د تکمیل د پاره نورې برخې هم و لیکل شوې او کتاب د پښتو ټولنې له خوا چاپ شو.

لوستونکو ته

د بلبلو په نظر ګلو ته ګورئ
لیلی نه ده چا لیدلې بې مجنونه

چه سل زړونه په یوه نګاه ژوندی کړې
لوی حکمت دی ستا د سترګو په کاته کښې

د بې دردو هیڅ له عشقه بهره نشته
موز یکی ته د پیزوان خبرې مکړه

مرده دل لره له ذوقه خبر نشته
په نهاد کښې ئې د مینې اثر نشته

هر سړی لره د مینی هنر بویه
نور فکرونه له زړه وباسه بی عشقه
دروزن په دیده ګوری ذره لمرته
امتیاز د نیك وبد نشی کولی

غافل زړه لره له ذوقه خبر بویه
ناقابله څوی له کوره بدربویه
د ریبار په سترګو ریار عاشقان وینی
په دا غتو سترګو کله آسمان وینی

مطلب ته را بلنه

که د دنیا د نیمګړی بازار له شور و غوغا نه لږ څه لرې شو، که د غرو دزرکو او دبڼ د بلبلو آواز ته غوږ کښیږدو، که د جړوبیو او آبشارونو شورو فریاد ته ښه ځیر شو او د رڼو ستورو د سترګکونو په معنی وپوهیږو، که د زمانې یادداشتونه را برسیره کړو او سترګې وغړوو، پدې شنو ناوونو او ښکلو درو کښې د پښتو ډیر شاعران وینو چه لکه سرشار آبشارونه د خپلو اوښکو له کاروان او شورو فریاد سره تیر شویدي چه تر اوسه ئې آوازونه پدې پاکه هوا کښې ګرزي او د آسمان په شنه ډنډ کښې غوټې وهي.

پدې غرو او رغو کښې ډېرې د سورنارې لکه د شپنو شپېلۍ اوچتې شوی چه اوس هم زرکې ورپسی ځان له ګرنګه ولی او د هوا کوترې ورپسې تروري ګرزی.
هندوکش او سپین غر تر اوسه پوری هماغه نارو ته ګوش به آواز ولاړ دي او د آسمان په لمنو کښې ورپسی ځار کوی، د مشرقي تورغر او د تیرا سوی غرونه د همدوی په غم کښې تك تور او لوغړن له تاوه ډك ښکاره کېږی، سیندونه او دریابونه په همدوی پسې شپه او ورځ ناقراره دی، د کسې غر د همدوی په مناجاتو او رازونیاز د خدای په دربار کښې په قیام ولاړ دی. د سوریانو او غوریانو کروړان او پهلوانان په همدغو نغمو کښې راته ځان ښئ د روښانه فکرو خاوندان په همدغو شاعرانه نغماتو کښې را سره خبری کوی او په همدغه عالم کښې د خپلو توریالیو او ننګیالو په نامه خوشحالېږو او رحمانی تعلیمونه اروو.
مونږ له ډېر وخته را ایسې شعر او شاعران لرو چه خانان او قلندران، پاشاهان او امیران، پیران او بابا ګان پکښې وینو او افتخار پرې کوو. کوم شی چه مونږ ته له خپلو پلرو او نیکو، مشرانو او پادشاهانو، فقیرانو او قلندرانو پاته دی او هر څه پکښې شته هغه باید د قدر او قدر منو په نظر وګورو.
هر څه چه غواړئ او په هر شی پسی چه ګرزئ په دغو الهامی نغمو او پښتو سندرو کښې پیدا کېږی. د پاك خدای مینه او محبت، د ښایست او ښکلیتوب ستاینه، د عشق ناقراری او لېوالتیا، د عقل سر ګردانی او حیرانتیا، د سپینې تورې ځل او برېښنا، د ایمان ټینګوالی، د معرفت اسرار، حکیمانه لارښودنی، د صوفیانو نغوتې، د پادشاهانو درب و دروب هر څه راته پکښې خپل ځان ښئ او پوهېږو چه زمونږ پخوانیو او اسلافو هر راز شعور درلود او په هر څه ښه پوهېدل.
کله چه مونږ پټی سترګی او په درانه خوب ویده وو، کله چه مونږ د خپلو په قدر نه پوهېدو او پردیو سندرو ته به خلقو نڅل، کله چه زمونږ رباب ماته او بې سره و، له خپلو شاعرانو بی خبره وو او د خپل باغ و بڼ د بلبلو په ژبه هم نه پوهېدو، اوس هغه د غفلت دوره تېره شوه، او زمونږ په ادبی نهضت کښې دومره رڼا پیدا شوه چه په دولسو پیړیو کښې یعنی د دوهم هجری قرن تر اوایلو پورې د شعر او ادب او پښتونولۍ کروړان او پاخه استاذان وینو، او په دغه رڼا کښې راته هر راز ښکلې نورانی څېرې ښکاره کېږی او ویلی شو:
په هر وخت کښې وه زمونږه ډیوه روښانه دروېزه کړې هر چا زمونږ له خوانه

نو که چېری له دغی روحی غذا او آسمانی الهاماتو سره څه مینه لرئ یا غواړئ چه د روح او زړه، ذوق او فکر پالنه او روزنه وکړئ، دا اشعار په وارو وارو او په غورو فکرولولئ مګر په خوارو سترګو او د عدم اعتنا په نظر ورته مه ګورئ، ځوك چه په دغه مرض اخته وی هغه پدې خوند نه پوهېږی او نه ورځنی څه فایده اخستلی شی، لکه چه یوه سمسور باغ او ښکلی ګلزار ته ډېر د هوا مرغان راښکته کېږی مګر کومه برخه چه بلبل او بورائی د ګلو په ننداره کښې لری ښائی چه نور ډېر مرغان ئې ونلری، انسانان هم ټول په دغه برخه کښې یو راز نه دي او لکه چه خوشحال خان خټك وائي:

دوه سړي په باغ کښې ګډ شي یو ګل ګوري دويـــــم ګـــرزي پـه طلــب د خـــارو خـــس

ځوك د ګلو سیل کوي او ځوك پکښې خس و خاشاك لټوی، د ځینو سترګې پټې کړی وی او هېڅ نه وینی، ځینی نور په هره شنه پاڼه کښې د معرفت دفترونه لولی، په شعر او وینا کښې هم ځینې داسی لطایف او خوندونه وی چه غافلانو او بی اعتنا خلقو ته ځان نه ښئ او هر ځوك ئې نشي لیدلی.

دا خبره ماته د اشعارو د انتخاب په وخت کښې ځو ځو ځله په تجربه معلومه شوېده چه په سرسري نظر راته ځینی بیتونه عادی او معمولی واېښېدل مګر په حقیقت کښې هغسی نه و، چه یو مثال ئی اوس هم راته یاددی او هغه د عبدالقادر خان دا بیت دی:

وائی چه وبـال دی چـه نظرو ښه مـخ ته

ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

که ځوك د عبدالقادر خان دیوان داسې لولی لکه چه د صرفمیرګردان کوی یا په بی اعتنائی ورته ګوري دا بیت به ورته محض خبره ښکاره شی مګر همدغه ساده خبره یو شعری لطف لری چه هغه په دواړو سترګو قبلول دی ځکه چه دا محاوره دلته اصطلاحی او حقیقی دواړه معنا وی افاده کولی شی او وروسته تر ډېر التفاته معلومېږی چه د دیدن په وخت کښې دا مصرع ویل (ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی) څه حقیقی کیف لري.

په مقصد پیل

هر ملت چه ژبه لری او ګرېږی هغه شعر او ادب هم لری که مونږ د دنیا مختلف قومونه او هیوادونه ولټوو په هر ځای او هر تېر کښې وحشی وی که مدنی، ضعیف وی او که قوی، عالم وی او که جاهل، بډای وی او که فقیر شعر او ادب مومو او څو تنه شاعران پکښې پیدا کولی شو ځکه چه شعر د انسان په طبیعت او خټه کښې اغږل شوېدی او دنیا پخپله هم په حقیقت کښې یو شعر دی له کوم وخته چه انسان په ژړا او خندا پوهېدلی او د تعجب احساس پکښې پیدا شوی د شعر نغمه هم اوچته شوی او د دنیا په ګلزار کښې په مینه مست بلبلان پیدا شویدي مګر دا نغمه وخت په وخت د ژوندانه له تغیراتو او تحول سره بل راز شویده او ډېرې مرحلې ورباندې راغلی دی یعنی په لمړیو وختو کښې شعر یوازی د اعجاب، او احساس او بدیعی خیالاتو سندره وه وروسته چه په انسانی جمعیت کښې د اغراضو او مقاصدو نیلی وځغلېدی او د ځینو مطالبو دپاره راز راز علل او سببونه وپېژندل شوه شعر هم تحول پیدا کړ او د ځینو مراعاتونو په اثر کښې له خپل محور څخه وخوځېده یعنی د اجتماعی حیات او ژوندون په تقاضا د یوه او بل د خوشحالۍ او زړه جلبولو دپاره وویل شو او په دغه صافه هنداره کښې علاوه پر احساسی تاثراتو نور شیان هم ښکاره شوه.

کله چه انسان په قبیلوی اجتماعاتو کښې ژوند کاوه او د قومی رقابتونو بازار تودو شعر هم د همدغه حیات له تاثیر لاندی راغلی او د یوی قبیلی د خندا یا ژړا ترجماني ئې کړېده- په هغه وخت کښې چه د پهلوانۍ میدانونه په هر ځای کښې جوړ شوی و، او بی له قوته بل افتخار نه پېژانده کېده د شعر قبله یا معشوقه هم رستمان و، او بی د سلاطینو له درباره ئې په بل ځای کښې استوګنه درلوده – کله چه د اسلام مقدس او سپېڅلو تعلیماتو انسان د اخوت او ورورولۍ خواته را وباله او جاهلی عصبیتونه ئې ورك کړه شعر هم لږ څه بین رنګ پیدا کړ او ټول انسانان ئې یو د بل ورونړه او د یوه وجود غړی وبلل چه باید یو د بل په درد متاثر او ناقرار شی.

له کومه وخته چه په دنیا کښې د ملیت جنډه په هر ځای کښې جګه شوه شعر هم ورته سر ټیټ کړ او د ملی مفاخرو په رنګ رنګین شو – نو له دغه اجمالی سیر څخه معلومېږی چه شعر او ادب د انسانانو د ژوند عکس یا سیوری دی چه د ژوندون له تغیر سره سم تغیر مومی او بل راز کېږی یعنی لکه کاپر ګل وخت په وخت خپل مخ یوه خوا او بله خوا اړوی او غاړه کږوی.

د همدی لامله تشبیهات او استعارات، تخیل او تعبیر، سلوك او انشاء، مطالب او مضامین، لهجه او آهنګ په هر عصر کښې بدلیږی او د ژوندانه له عمومی رنګه رنګ اخلی – نو ویلی شو چه ادب او شعر د انسان د ژوند هنداره ده، یا په بل عبارت انسان په ادبی دنیا کښې ژوند کوی او د ژوند په هره دوره کښې یو ډول ادب لری.

د پښتو شعر هم څو تاریخی دورې تېرې کړې چه هره دوره ئې مخصوص رنګ او د هغه وخت له حیاتی وضعیت سره تناسب لری- څنګه چه په غرنی هیواو کښې لوړی ژوری یا تاوده او ساړه ځایونه په تفاوت سره لیدل کیږی دغسی زمونږ په شعر و ادب کښې هم تیټ و پاس او نشیب و فراز لیده شی او په لوړتیا یا ښکته والی کښې ئې زیات فرقونه ګورو کله د پښتو د شعر یوه دوره د ارتقا دوره بولو مګر چه له هغه ورسك څخه هغه پلو ګورو او لوړې څوکې (قلی) راته ښکاره شی بیا وایو چه دا د هبوط او ادبی نزول دوره ده چه د تاریخی مجهولتیا له کبله مونږ ورباندی بل راز ګمان کاوه.

د دې شلېدلی او زاړه کتاب د آغاز او انجام، منځ او آخر په تعین کښې ښائې چه مونږ ډېر ځله سهوه شو او په ادبی تتبعاتو او اجتهادونو کښې ډېر وغولیږو مګر بیا هم ورځ په ورځ حقیقت او حقائقو ته نږدی کیږو او د رڼا خواته ځو.

کله چه پښتو ټولنی د پښتو شاعرانو په باب کښې کوم اثر ولیکه هلته داسی وبرېښېده چه زمونږ ادبی تاریخ له (۳۰۰ هـ) څخه شروع کیږی، وروسته تر دی چه ښاغلی حبیبی د خپلو تتبعاتو او لټون په اثر کښې د پښتو یوه خورا قیمتی ذخیره (پټه خزانه) وموندله هلته یوه نوې رڼا وځلېده او د امیر کروړ د یوې حماسی او فخری سندری په استناد ثابته شوه چه د پښتو شعر د ۱۳۹ په شاوخوا کښې هم ځینی داسی نمونی لری چه پوره ادبی پوخوالی پکښې لیده شی او معلومیږی چه په دغه وخت کښې پښتو پخپلو کلماتو او اصطلاحاتو کښې سره د فصاحت او روانئ له مراعاته ډېر ښه ادبی تعبیرات خوندی کولی شوه لکه چه له دی لاندې سندری څخه معلومیږی:

ویاړنه

زه یم زمری پر دې نړۍ له ما اتل نشته	پرهند و سند و پر تخار او پر کابل نشته
بل په زابل نشته	له ما اتل نشته
غشی د من می ځی بریښنا پر میرخمنو باندې	په ژوبله یو نم یرغالم پر تښتېدونو باندی
په ماتېدونو باندې	له ما اتل نشته

زما د بریو پرخول تاویری هسك په نمنځ وپه ویاړ دآسی له سوومی ځمکه ریږوی غرونه کاندم لتاړ

کړم ایوادونه اوجاړ له ما اتل نسته

زمـا د تـورې تـر شـپول لانـدی دی هـرات او جـروم غـرچ و بامیـان و تخار بـولی نـوم زما پـه اودوم

زه پېژندوی یم په روم له ما اتل نسته

پـر مـرو زمـا غشـی لـوئی ډاری د ښـن راخخـه د هریـوا لـرو دپرخنـډو ځـم تښـتی پلـن راخخـه

رپی زړن را څخه له ما اتل نسته

د زرنـج سـوبه مـی د تـورې پـه مخسـور وکـړه پـه بـاداری مـی لـوړا وی د کـول د سـور وکـړه

سترمی تر بور وکړه له ما اتل نسته

خپلـــو وګـــړو لـــره لـــوراو پیرزوینـــه کـــوم دوی پـه ډاډ نـه ښـه بامم ښـه ئې روزنـه کـوم

تل ئې ودنه کوم له ما اتل نسته

پر لویـو غرومې وینا درومې نـه پـه ځنډو پـه تال نـړی زما ده نـوم مې بـولی پـر دریځ ستایوال

په ورځو شپو میاشت و کال له ما اتل نسته

په دې سندره کښې د توری ترشپول لاندی ملکونه ګڼل، د بریو پر خول د هسك تاوېدل داس له سوو څخه د ځمکی رېږدېدل، غرونه لتاړول، د من (ارادې) غشی ته برېښنا ویل، ټول هغه شاعرانه تعبیرات دي چه په. یوه حماسي شعر کښې ډېر قوت پیدا کوی او دا په ډېر ښه شان ثابتوی چه په یوه ژبه کښې دغسی شعر ویل ډېر عمر غواړی څوك چه د شعر د پوخوالی دوری او د شعر د تکامل او نضج بطی سیر په نظر کښې ونیسی هغه به یقین وکړی چه د پښتو شعر د دغه شعر له ویلو نه پخوا ډېر مراحل طی کړېدی او وار د واره په همدغه ډول نه دی پیدا شوی کومه د تکامل دوره چه په ټولو حیاتی امورو کښې جاری ده هغه د ډېرو تحولاتو تقاضا کوی او ډېره زیاته زمانه غواړی نو مونږ باید خپل ادبیات او اشعار په دوو لویو دورو وویشو چه یوه دوره له دغی موجوده تاریخی نیتی څخه چه پټه خزانه ئی رابښئ د مخه وبولو او بله دوره له دغه وخته رادی خوا وګڼو یا ورته پټه او ښکاره دوره ووایو.

کومی لنډی او ټپی، قصې او افسانې چه په پښتو کښې د منظومو ډرامو په ډول تر اوسه شته او اصلی شاعر ئې هېڅوك نه پېژنی او نه ئې څوك په یقینې ډول وخت او زمانه

تعینولی شی زما په ګمان د پښې دوری اشعار دي چه د دی وخت له اشعارو ځینې په مادي او معنوي لحاظ زیات فرق لري او کوم بعد او لریوالی چه د دې وخت د اشعارو او د دغو افسانو تر مینځ موجود دی هغه هم دا تقاضا کوی چه باید دغه قصې تر دغه راز اشعارو د مخه وی او قدامت ولری ځکه چه شرقی ادب دغه حکایتی مرحله د غزنویانو له دوری نه پخوا شروع کړی وه او د محمود غزنوی په وخت کښې فردوسی پکښې پهلوانی ښکاره کړه وروسته بیا وررو قصو او افسانو له نظم نه نثر ته انتقال شروع کړ او له نظم سره ئې تقریباً وداع وکړه نو ویلی شو چه په پښتو کښې هم ځینې افسانی ډېری پخوانۍ دی چه نه ئی ویونکی او جوړونکی پېژندل کېږی او نه څوك ورته وخت او زمانه ټاکلی شی – مګر دا ګمان باید ونشی چه په پښتو شعر کښې به وار د واره همدغه اوږدی قصې اولوئې افسانی پیدا شوی وی او همدغه به زمونږ د ادب شروع او آغاز وی ځکه چه د دغسی قصو جوړول او په شعر کښې را وستل ډېر زیات قوت او اقتدار غواړی د شعر ابتدائي مرحله باید ډېر ساده کیف ولری او بسیط رنګ پکښې ولېدل شی.

زما په شخصی عقیده د پښتو لمړی شعر باید د لنډۍ په صورت وی او همدغه د پښتو لنډۍ چه زمونږ د ملی ادب یوه غوره او خوندوره برخه ده چه اوس پکښې د پښتو دعالی او لوړ ادب ښې ښې نمونی پیدا کېږی د پښتو شعر آغاز هم کېدلی شی مګر دا خبره چه د اول وخت لنډۍ به کومې وی؟ او کومې لنډۍ به په کوم وخت کښې د پښتو د شعر لمړنۍ پښۍ وی؟ ډېره ګرانه معلومېږی چه اوس پکښې څه نشو ویلی او ډېر تحقیق غواړی. هر کله چه د دغی پښې دوری هر څه لاتر اوسه پوری زمونږ له نظره پټ دی او د لیکونکو له تبصری لاندی نه دی راغلی په خصوصیاتو او ممیزاتو کښې ئې هم په تفصیل سره څه نشو ویلی او د یوی اجمالی نظریې په ډول همدومره وایو چه په دغه رومانتیکی دوره کښې د پښتو شعر د خپل ساده حیات په لحاظ د نثر قدر ظرفیت او استعداد درلود چه هر راز رزمی قصی او عشقی افسانی پکښې ویل کېدی او د وزن او قافیې په لحاظ یې هم لکه د نن ورځې مثنوی له شاعر سره زیاته مرسته کوله مګر د دی لامله چه پس له څو پیتو او مصرو پکښې قافیه بدلېږی او رنګینی پیدا کوی له مثنوی څخه زیات جذابیت لری او تر آخره خپل خوږوالی ساتی.

په دغه دوره کښې دغه کلاسیکی تشبیهات او استعاری په دغه رنګ نه لېدل کېږی او تعبیرات هم ټول ساده او عام فهمه دی- مطالب او مضامین هم په تصویری او تمثیلی ډول دی چه خطابی آهنګ او د امر و نهی لهجه پکښې په دغه ډول چه په کلاسیکی اشعارو کښې ئې وینو نشته یعنی دغه تعلیمی او تدریسی لهجه هلته نه څرګندېږی او

مضامین هم د احساس او اعجاب په اثر د شعر په لمن کښې لوېدلی دی. سړی چه د انسان شعوری مراحل په نظر کښې نیسی او شعر ته د معنی او مفهوم په لحاظ ګوری داسی ایسی چه اول به فخری او حماسی اشعار په یوه بسیط او ساده ډول پیدا شوی وی او بیا به د عشق او جمال پرستۍ نغمی اروېدل شوی وی، وروسته تر دې به د اخلاقی او تعلیمی اشعار او بیا عرفانی او تصوفی شعرونه میدان ته راوتلی وی او کوم سیاسی او انتباهی نظمونه چه اوس وینو دا به له ټولو وروسته زېږېدلی وی.

دغه تقسیم چه د معنی او مضمون په لحاظ د یوی نظریې په ډول وښودل شو، زمونږ پښتو شعر چه اوس د دی وخت د معلوماتو له قراره له کوم وخته شروع کېږی دغه دورې په همدغه ترتیب ښئ، ځکه چه زمونږ تر ټولو پخوانی او لمړی شعر چه اوس مونږ ته معلوم دی هماغه د امیر کروړ فخری او حماسی شعر دی چه د مخه وښودل شو مګر مونږ دا نشو ویلی چه پخوا تر دغه شعره به د پښتو کوم بل عشقي غزل یا کوم بل راز شعر بیخي نه وي او له همدغه شعر نه به وروسته دا نورې دورې شروع شوی وي. ښائي چه مونږ به تر دغه شعره د مخه هم ډېر بل راز اشعار پیدا کړی شو مګر دلته مو مطلب دادی چه تر دغه شعر را پدې خوا په مجمل ډول مونږ ته د دغو دورو ترتیب څه نه څه معلومیږي.

له دغه شعر نه را پدې خوا د روښانیانو تر وخته پورې مونږ په پښتو شعر کښې د مضمون او معنی په لحاظ درې عنصره په واضح او ښکاره ډول وینو، چه حماسي، عشقي او دیني و اخلاقي اشعار ورته ویلی شو.

د حماسیاتو نمونه خو هماغه د امیر کروړ شعر دی چه فی الحاله د پښتو لمړی شعر بلل کیږي. وروسته تر دغه شعره څو نور پاخه او قوي شعرونه هم مونږ ته پټه خزانه راښئ چه دلته ئې د ښاغلی حبیبي له یوه کنفرانس څخه را اخلو چه د آریانا په مجله کښې نشر شویدی او د پښتو د ادب غوره او پخوانی سندرې ورته ویلی شو، چه له خپل زاړه آهنګ څخه هم خپل قدامت او پخوانی توب ښئ لکه چه د شیخ رضی او نصر یوه مکاتبه چه دغه دوه د تره زامن د (۳۵۱) په حدودو کښې یم له بله په شعر خبرې کوي او په دغه وخت کښې د پښتو د کلماتو تغیر او تصریف او استعمال هم راښئ چه بل راز رنګ او بڼه لري، شعرونه دادي:

(۱) شیخ رضی نصر د شیخ حمید ځوی ته لیکي:

د الحـــاد پـــر لـــور دی تـــر پلـــل	ګـــروه دی زمـــونږ وکـــوراوه
مـــونږ رو ښلـــی پـــه زیـــار نـــه	تـــا پـــه تـــورو تـــوراوه

لرغون ولی ګروهیدلی چه دې ګوښی اړاوه
هغه ګروه دی اوس اړه کړه چه پلرو دی رڼاوه
لودی ستا په نامه سپك سو كه هر څو مو درناوه
نصره نه موئې له كهاله لودی نه ئې په كاوه
زمونږ رغا ده ستا له ګروهه دور ځلوی په رغاوه

(۲) نصر د شیخ رضی جواب داسې لیکي:

د الحاد په تور تورن سوم زه لرغون خو ملحد نه یم
زما د ښنه هسی تور كړی كه ملحد یم د دښنه یم
له اسلامه نه تر پلمه تورانو څخه په تر پله یم
ګروه می هغه لرغونی دی اوس هم كروړ په لرغونه یم
د اسلام پر هسك به ځلم وتورانوته تیاره یم
د لودی ځوی سنتی یم د حمید د لوړ كهاله یم

تورانی دښن چه وائی زه له ګروهه په اړه یم
دائی تور تاسی دروهوی زه مومن ستاسی پرتله یم
د دښنو وینا مغبره زه لودی یمه څو زه یم

پدی دوه شعرو کښې سړي ته معلومیږي چه د هغه وخت ځینې اشتقات بل راز و، او اوس بل راز شوی دی لکه: روڼلی- وتوراوه- په کاوه- ځلم- دروهوی مغبره او داسی نور ... همدارنګه په هغه وخت کښې ځینې کلمات مستعمل و، چه اوس نه دی لکه:
ګروه، وکوراوه، ګروهېدلی، اړه کړ، رغاده، دورځلوی، کروړ او داسی نور ...
د همدغه وخت له اشعارو څخه د بیټ نیکه یو مناجاتی شعر هم د پښتانه شعرا په لمړی جز کښې ښودل شویدی چه سړی پکښې د خدای مینه، د قدرة جلال او جبروت د هغه وخت د شعر خوند او کیف مومی چه هغه دا دی:

لویه خدایه لویه خدایه ستا په مینه په هر ځایه
غرو ولاړ دی د رناوی کښې تولـه ژوی په زاری کښې
دلته دی د غرو لمنې زمونږ کېږدی دی پکښې پلنی
دا وګړی دېر کړی خدایه لویه خدایه لویه خدایه

دلته لږ زمونږ اوربل دی   ووږ کوږکی دی ووږ بر جل دی
مینه ستا کښې مونږ مېشته یو   بل د چا په مله تله نه یو
هسك او مرکه نغښته ستا ده   د مېړو وده له تا ده
دا پالنه ستا ده خدایه   لویه خدایه لویه خدایه

له (۴۰۰ هـ) راپدی خوا پټه خزانه مونږ ته د خربنبون چه د سړبن ځوی دی او د شیخ اسماعیل چه د بیټ نیکه زوی دی دوه شعرونه راښئ چه دغه دوه د تره زامن ئې د بېلتون او بېلېدو په وخت کښې یو بل ته وائی او داسی آهنګ لری لکه چه دوه مین او خواږه یاران یو له بله بېلېږی، یعنی سړی لکه د دوه مینو سوی ناری داسی ایسی او د آدم او درخانۍ د مینی یادونه کوی. شعرونه دا دي:

(۱) شیخ اسماعیل د خربنبون د تلو په نسبت وائی:

که یون دی یون دی مخکښې بېلتون دی   له کسې غره څخه ځی خربنبون دی
که وروره وروره خربنبون وروره!   ته چه بېلتون کړی زما ویر ته ګوره
چه ځی مرغی له توری کرغی له   همزولی پاته ځی څه برغی له
د خدای دپاره خربنبون یاره   چه هېرمو نکړی زمونږ کهول واړه
زړه می ریږږی یار می بېلېږی   بېلتون ئی اور دی ځان پری سوزېږی

(۲) خربنبون د شیخ اسماعیل په جواب کښې وائي:

بېلتانه ناره می وسوه په کور باندی   نه پوهېږم چه به څه وی پېښ په وړاندی
له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترګو   دواړه سترګی می په وینو دی ژړاندې
اسماعیله ستا نارومی زړه سوری که   بېلتانه خربنبون بیا له تا پردی که
نه هېرېږی که می بیا نه ستا یادی که   په چړود ویربه پری سی د زړه میراندی
ځمه ځمه چه اورږد یون می دی ومخ ته   دیانه څوری به واچوم وترخ ته
ستاسی یاد به می وی بس د زړه وسخ ته   که دا مځکه غرونه ټول سی لاندی باندې

څوك چه دی دوه شعرو ته په اول نظر وګوری پوهېږی چه د خربنبون او شیخ اسماعیل لهجه د شیخ رضی او نصر له لهجې څخه زښت ډېر فرق لری ځکه چه د دی دواړو وینا زمونږ او تاسی خبرو ته ډېری نږدې دی او محاوره ئې د دې وخت محاوری ته بیخی قریبه ده مګر بیا هم د کلام سیاق او روش ئې په پخوانیتوب شاهدی لی.

په همدغه وخت یعنی د (۴۲۵) په شاوخوا کښې د شیخ اسعد سوری یوه قصیده هم پټه خزانه راښئ چه هم پکښې د پخوانیتوب آثار ښه ډېر لیدل کېږی او هم په دغه وخت

کښې د پښتو د شاعرۍ ښه قوت ښئ او دا ورځنی معلومېږی چه دغه راز شعر ویل د ویونکی زیات اقتدار او یو عمومی استعداد او آماد‌ګی غواړی- پدی قصیده کښې که څه هم ځینی کلمات لکه: فلك، بهار- کل، خار- خونخوار- هزار- دار- انتقال- نیسان- نثار- سوګوار- کهسارا او داسی نور لیدل کېږی چه په مخکښېنو اشعارو کښې په دغه رنګ کلمات نه ګورو او دلته د یوې نوې اغېزی او رنګ بدلولو په ډول په دغه شعر کښې لیدل کېږی مګر ډېر نور داسی کلمات او اصطلاحات و محاورات هم شته چه دا قصیده د پښتو د ادب یوه لوړه، غوره او پخوانۍ نمونه معرفی کوی.

قصیده دا ده:

د فلك له چارو څه وکړم کوکار
ز مولوی هر ګل چه خاندی په بهار

هر غښول چه په بېدیا غوړېده وکا
رېژوی ئې پانې تاندی تار په تار

ډېر مخونه د فلك څپېړه شنه کا
ډېر سرونه کا تر خاورو لاندی راز

د واکمن له سره خول پری باسی مړسی
د بی وزلو وینی توی کاندی خونخوار

چه له برمه ئې زمری رپی رنګلو کښې
له اوکوبه ئې ډاری تیر و جبار

هم ئې غشی سکڼی ډال د ژوبلو رو
رستمان ځنی ځغلا کاندی په ډار

چه ئې ملا وی نه کړیږی په غښتلیو
دا فلك پروکاڅه کاری ګذار

په یوه ګردښت ئې پرېباسی له برمه
نه ئې غشی د لیندۍ وی نه ئې سار

څه تېری څه ظلم کاندی ای لکه!
ستا له لاسه نه دی هیڅ ګل بی له خار

په ویرژلو لورنکړی په زړه کړاږیه
پرنتلو اوروی د غم ناتار

هیڅ روغی مې په زړه نسته ستا له څوره
بېلوی په ژړا ژړمین له یار

له تېریو دی اوښی څاخی له اوریځیو
چینی ژاړی په ورتې ورتې ستا له شنار

نه به لاس له څوره واخلی نه به لوری
نه به ملا کړی له بی وزلو له ترار

نه به زړه سوزوی په هېچا باندی
نه به پریوزې له ګردښته له مدار

نه به وصل کړی مین له بل مینه
نه به و درملې تپونه د افګار

ستا له لاسه دی پراته ژوبل زګیروی کا
هر پلو ته تپی زړونه په څار څار

کله غوځی کاندی مراندې د زړ‌ګیو
کله تېر باسی وګړی هوښیار

کله تکی واچوی په نازولیو
کله خیری کړی ګرېوان د نمنځنی چار

کله غورځوی واکمن له پلازونو
کله کښېنوی په خاورو کښې بادار

زمونږ پر زړونو دی نن بیا یو غشی وویشت
ودی ژوبلله پر دی غشی هزار

پر سوریو باندې ویر پرېووت له پاسه
محمد واکمن چه ولاړی په بل دار

یو وار سو اسیر پر لاس د میرخمنو
انتقال ئی وکړ قبر له بل وار

په سماوئی ودان آهنګران و
په تېنکه وپر درست جهان او ښار

د محمود د ژوبلو رو په لاست کښېووت
چه غزنه ته ئی باتلی په تلوار

ننګیالیو لره قید مړینه ده ځکه
ستائی والوتله هسك ته پردی لار

تر نړۍ ئې غوره خاوري هديره کا — د زمريو په ببريو کله وي خوار
په دي وير د غورو ګړي تورنمري شول — په دي وير رڼا تياره سوله د ښار
ګوره ښاخي رڼې اوښې د دي غرونو — دا کړونګې ساندي لې په شورهار
نه هغه زرغا د غرو نو په بيديا ده — نه د رزکو په مسادي کتهار
نه غټول بيا زرغونيږي په لاښونو — نه بامي بيا مسېده کا په کهسار
نه له غرجه بيا راځي کاروان د مشکو — نه را درومي غور ته بيا جوپي د شار
د پسرلي اوره تودي اوښې تويوينه — مرغلري به نيسان نکړي نثار
دا په څه چه محمد ولاړ له نړيه — په ويرنه ئې سوغور ټول سوګوار
نه ښکاريږي هغه سور د سور په لتو — نه ځلېږي هغه لمر پر دې ديار
چه به نجليو په نڅا پکښې خندله — چه به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
هغه غور په وير ناتار د واکمن کښنوست — هغه غور سو د جاندم غوندي سور آړ
لاس دي مات سه اى فلکه چه وي وکا — محمد غوندي زمري د مړينې ښکار
شين زړګې فلکه ولې لاولاړ ئې — اى د غور غرونو پر څه نشوي غبار
مځکې ولې په ريږد لونه پريوزي — لاندي باندې سه چه ورك شي دا شعار
چه زمري غوندي واکمن ځې له جهانه — چه څوك نکړي په نړۍ باندي قرار
سخ په تا اى محمد د غور لمر وې — په نړۍ به نه وي ستا د عدل سار
ته پر ننګه وي ولاړ په ننګ کښې مړسوي — هم پر ننګه دي په ننګه کاځان جار
که سوري دي په تګ وير کاندي ويرمن سول — هم به وياړي ستا په نوم ستا په ټبار
په جنت که دې وتون زمونږ واکمنه — هم په تا دي وي ډېر لور د غفار

دا قصيده شيخ اسعد سوري د امير محمد سوري د مړينې او بنديتوب په نسبت ويلې ده چه دغه نومړی پادشاه د سلطان محمود د تاخت و تاز په وخت په غور کښې بندی ونيول شو او هماغسی بندی غزنی ته را واستول شو خو په لاره کښې ئې بنديتوب په مړينه بدل شو.

پدې قصيده کښې هم ډېر پخوانی تصريفات او زړه صرف و نحوه زاړه لغات وينو چه له دی لاندينيو کلماتو څخه معلوميږي:

(رپی- ډاری- ژوبلور- زمولوی- ځغلا- لور- روغی- درملی- ودی ژوبلله- سماو- زرغا- ريږدل) او داسی نور ... چه اوس ئې د نن ورځې په محاوره کښې نه ګورو او نا اشنا ايسی.

ادبی تعبيرات او خواږه محاورات هم پکښې په ښه پيمانه ځای شويدی چه د فلك ظلم او سنګدلی، د دغه پادشاه شهامت او د ده په حال د هر چا او هر شی تاثير او د زمان و مکان بل رازوالی سړی ته په بديعو او عجيبو الفاظو کښې ښئ لکه وګړی تورنمری

کېدل، د غرونو رتېي او ښې ښخېدل د ګرونګی ساندی- د وریځو ژړا- د زړګیو مراندی غوڅول- په نازولوټکی اچول- آسمان ته په زړه کراړویل- د زمرو رپې- په غشو باندی ډال سکښل- د رستمانو ځغلا- د واکمنو له سره خول پری ایستل- د زرکو په مسا کټهار- د پسرلی د اورو تودی اوښې تویول.

او بیا د دی ټولو په اخر کښې د شنه زړګی خاوند یعنی فلك ته دارنګه خطاب چه ولی ولاړیې؟ او د غور غرونو ته ویل چه ولی نه غبار کیږئ؟ او بیا ځمکی ته امر کول چه ولی په رپېږدلو نه پرېوزی او ولی نه لاندی باندی کیږی چه دغه شعار ورك شی- دغه راز شاعرانه تعبیرات هماغه ادبی سحرونه دی چه وینا شعر کوی او په شعر کښې یو بل راز کیف و اثر پیدا کوی.

کوم ادبی قوت چه په دغه قصیده کښې وینو او ښه تعبیر هم ترینه نشو کولی بیا ئی د پښتو په یوه بل شعر کښې دوه سوه کاله وروسته یعنی تر (۶۰۰ هـ) وروسته د شیخ متی په یوه مناجات کښې ګورو چه د لوی خدای محبت، د جمال ننداره د عشق لیوالتیا او د حقیقت و عرفان رڼاوی پکښې په ډېر شاعرانه کیف معلومیږی او سړی ویلی شی چه دغه راز پوخ او ښکلی شعربه په ډیرو ژبو کښې په دغومره عمر او پخوانیتوب خدازده چه پیدا کړو:

شعر دا دی:

پر لویو غرو هم په دښتو کښې — په لوی سهار په نیمو شپو کښې
په غاړه رغ او په شپېلکو کښې — یا د ویر ژلو په شپېلو کښې
ټول ستا د یاد ناری سوری دی — د ستا د مینی ننداری دی
جنډی زرغون که په بیدیا دی — د بربڼ خواته په خندا دی
ترنك چه خړ دی په ژړا دی — دا ټول اغېز د مینی ستا دی
ټوله ښکلا دی ستا له لاسه — ای د پاسوالو پاسه پاسه
که لمر روښانه مخ ئی سپین دی — یا د سپوږمیه تندی ورین دی
که غر دی ښکلی پر تمین دی — لکه هنداره مخ د سین دی
ستا د ښکلا دا پلوشه ده — دا ئی یو سپکه ننداره ده
دلته لوی غرونه زرغونیږي — د ژوند ورمی پکښې چلیږی
بورا وی شاوخوا کړیږی — سترګی لیدو ته ئی هیښیږی
لویه خاونده ټوله ته ئی — تل د نړی په ښکلېده ئی
خاونده ښکلی ستا جمال دی — ښکاره ئی لور په لور کمال دی
که ورځ که شپه که پیړی کال دی — ستا د قدرت کمکی مثال دی

ستا د لور ونویوه رڼا ده — دلته چه جوړه تماشا ده
زړه مې دا ستا د مینې کور دی — سوی د عشق په سوزند اور دی
رپ ئې وتا ته ستا پر لور دی — بې له دی هېڅ دی ورك ئې پلور دی
ستا د جمال په لیدو ښاد دی — که نه وی دغه نور برباد دی
په غرو کښې ستا د عشق شپېلکی دی — د دی نړی په عشق سمې دی
که غټ که ووړ که پنډېنری دی — ستا د جمال ځری هر شی دی
چه پر دنیا مې سترګی پری سوی — ستا د جمال په ننداری سوی
نه هسك نه مځکه وه تورتم و — تیاره خپره وه تول عدم و
نه دا ابلیس نه ئې آدم و — ستا د جمال سو چه پرتم و
چه سو ښکاره ښکلی دنیا سوه — د پنځ پر لوری ئې رڼا سوه
زه چه خرګند پردی د نیا سوم — د ښکلی مخ په تماشا سوم
ستا پر جمال باندی شیدا سوم — له خپلی ستې را جلا سوم
په ژړا ژاړم چه بېلتون دی — یمه پردیسی بل مې تون دی
وګړو ولې متې ژاړی — سوری ئې اوری غاړی غاړی
څه غواړی؟ څه وائې څه باړی؟ — خپل تون او تورو کلی غواړی
چونې چه بېل شې نیمه خواسې — تل ئې د بڼ په لور ژړا سی

پدی شعر کښې شاعر د قدرت په ټولو مظاهرو کښې یوه خدائی مینه او جمال ګوری او په دنیا کښې یو داراز سیر کوی چه بې له شاعره ئې بل هېڅوك نشی کولی.

دلته شاعر په لویو غرو او دښتو کښې، د سهار په رڼا او د نیمی شپې په تیاره کښې، د ویرژلو په شپېلیو او د ګلونو په پاڼو کښې، د خړو او سپینو دریابو په تماشا، د لمر او سپوږمۍ په سپین مخ، د غره په ښکلیتوب او عظمت کښې، د ژوند په ورمو او د بوراګانو په کړېدو کښې په شپو ورځو، کلونو او پېړیو کښې همدغه یو شی ګوری چه دی ورځنی د ښکلا په پلوشه، د مینې په نندار او د قدرت په یوه کمکی مثال تعبیر کوی او بیا وائی چه زړه د عشق او مینی کور دی او په همدغه قیمتی متاع قیمت پیدا کوی، په همدغه نندار ژوند او خوشحالی کوی او په هر ځای او هر شی کښې دغه تماشا ګوری.

د نړی سمی په عشق سره دی او دنیا ټوله د جمال په رڼا کښې پیدا شوه، ما چه دنیا ته کتلی د جمال په نندار او د ښکلی مخ په تماشا یم، د همدغه جمال په تماشا شیدا او له خپلی ستې جلا شوم ځکه لکه یو مسافر د بېلتون له لاسه ژاړم او لکه له ټولګۍ بیل چونې نیمه خوایم. د شیخ متی له دغه مناجات او ځینو نورو اشعارو څخه د (۴۲۰) په

حدودو کښې ویل شویدی معلومیږی چه په دغه وخت کښې د پښتو شعر په ښه قوت کښې و، او ښه ښه شاعران ئې درلوده چه د اشعارو نمونې ئې متاسفانه ډیری لږی په لاس راغلی دی مګر له همدغو لږو نمونو نه هم معلومیږی چه د پښتو شعر په دغه وخت کښې څه رنګ او څه ښیګڼی لرلې؟ د شیخ متی مناجات خو مو ولید اوس د دغه وخت یو بل شعر چه د قطب الدین بختیار دی او د عشق و مینی سوی پکښې لیدل کیږی وګورئ! دا شاعر هم له (۴۰۰ هـ) څخه شل دیرش کاله وروسته مړ شویدی.

شعر دا دی:

ویـر مـی زړه سـوری سـوری کـړ | راتـه وګـوره ملـوکی!
پـه بیلتـون کښـې دې وباسـم | لـه خوږمنـه زړګـی کـوکی

راتـه وګـوره ملـوکی
راتـه وګـوره ملـوکی

د بیلتـون اورونـه بـل دی | هـر ګـړی مـی زړګـی سـوزی
لیـونی یمـه د مینـی | سـوزم زه لکـه پیلـوځی

راتـه وګـوره ملـوکی
راتـه وګـوره ملـوکی

غـوړولی دی او ر بـل دی | اور زمـا پـه زړګـی بـل دی
زه بختیـار خـاورې ایـرې شـوم | پـه اور سـوی مـی ګوګـل دی

راتـه وګـوره ملـوکی
راتـه وګـوره ملـوکی

وګورئ پدې ساده او روان شعر کښې چه هیڅ راز تکلف نه لیدل کیږي څومره خوږوالی او سوی لیدل کیږي او په عین سادګی کښې څه سوزناك اثر دی. په ظاهر کښې دیرې ساده خبرې دي مګر هر څوك پوهیږي چه یو مؤثر شعر او ښه نغمه ده، آهنګ او تعبیرات او خطاب ئې د پښتو اېسي او په رښتیا له یوه خوږمن زړګی نه راوتلی دی.

تر (۴۰۰ هـ) پوری چه مونږ د پښتو اشعارو ګورو شعر راته یوه روحانی نغمه او د زړه غګ معلومیږی چه له تکلیف او تصنع څخه ئې لمن پاکه ده او نهایت ساده ښایست لری، مګر

وروسته تر دی ورته دغه حال نه دی پاته شوی او ورو رو لکه د هوا مرغه زمکی ته رانښکته شوی او خپله هغه لوړتیا ئی نه ده ساتلی، د مغلو د خړسیلاب له راتګ سره ئې خپل هر څه ورک کړې دی او کله کله د محض نظم په بڼه هم ښکاره شویدی، له دغه وخته را پدی خوا د پښتو شاعران او د پښتو شعر ډېر لږ او ډېر ضعیف معلومېږی تر څو چه د روښانیانو په دوره کښې بیا سر را جګوی او د خټکو له دورې نه ئی یو بل راز حیات شروع کېږی او له دغه وخته بیا پکښې ځینی تحولات څرګندېږی.

د روښانیانو دوره

د پښتو او پښتونخوا خزان چه له شپږم قرنه را پدی خوا شروع کېږی او په اوم هـ قرن کښې د پښتو د ادبی کاروانو بلې لمبې له نظره غائبېږی د پښتو هر څه د مغلوله خړو سېلابونه ضرر مومی او پدې هیواد کښې بی د تورو لړو، زوروړو سیلیو، راز راز طوفانو، او وېرووونکو هیبتناکو تیارو څخه نور څه نه لیدل کېږی یا په بل عبارت په مونږ باندی یوه د بدبختۍ توره شپه راځی چه څو قرنه عمر لری او لکه د هجر شپه بیخی سبا کېږی نه چه ناڅاپه د لسم قرن په ۳۲ کال یوه د امید رڼا پیدا کېږی او د عبدالله انصاری په کور کښې یو طفل دنیا ته راځی چه په دغه وخت کښې هېڅوك ورځنی نه دی خبر چه دا څوك دی او څه کوی؟ مګر وروسته ئې ټول پېژنی چه د پښتون په علمی، ادبی او سیاسی حیات کښې ډېره اغېزه او لوی تاثیر لری چه څوك ورته پیر روښان او څوك پیر تاریك وائی، په پیرۍ کښې خوئې هېڅوك شك نلری مګر رڼا او تیاره ئې د بحث لاندی ده، او دا هم څه ګرانه خبره نه ده، هر سړی دوستانو ته یو راز او دښمنانو ته بل راز ایسی د څوارلسمی شپې سپوږمۍ که د یوه کاروان او قافلی دپاره رڼا لری دغلو دپاره په حقیقت کښې همدغه شپه تیاره ده دا بحث زمونږ په بحث او بیان کښې څه اصلی برخه نلری ځکه ورځنی په څنګ تېرېږو او وایو چه روښان هر څه چه و او هر څه ئې چه خلق بولی د پښتو په علمی او ادبی خدمت او د پښتو په عرفانی او ملی خدمت کښې ستره برخه لری او د ده په نمسیانو او پیروانو کښې لکه میرزا خان انصاری، دولت لوانی دیوان لرونکی پاخه شاعران پېژنو چه د پښتو د شعر او شاعرۍ ډیوه ئی بله کړی او زمونږ هغه مړه اورونه ئی بېرته تازه او روښانه کړیدی- مونږ دلته د همدغو دوو شاعرانو په شعر او شاعرۍ خبری کوو او دغه شاعری د پښتو د شعر یوه نوې دوره بولو ځکه چه دغه شعر د رنګ او بڼی په لحاظ له ماضی او مستقبل نه ځان بېلوی او بل راز ایسی.

د مخه مو وویل چه تر روښانیانو پخوا د پښتو شعر د مضمون او معنی په لحاظ دری عنصره درلوده چه په حماسی عشقی او دینی اشعارو ورځنی تعبیر کېږی. مګر هغه حماسیات د خېکو د دوری له حماسیاتو څخه فرق او مخصوص رنګ لری ځکه چه د خېکو د وخت حماسیات په ملی احساس بنا دی او هلته دینی رنګ غالب ښکاره کېږی- د روښانیانو په عصر او زمانه کښې د پښتو شعر وار د واره تصوفی بڼه پیدا کړه او سرحد ئی له فلسفی سره ډېر نږدی شو، کومه عام فهمی او ساده ګی چه د پښتو شعر لرله هغه په

رموزي او پېچيده مضامينو بدله شوه او باريکو افکارو پکښې ځای ونيو- د دی دوری نوموړی شاعران او امامان ميرزا خان انصاری او وروسته تر ده دولت لوانی بلل کېږی، دوی دواړه مخلص او ارزانی هم خپل ملګری ښئ او په شعر کښې ښه برخه ورکوی چه ټول د ميا روښان شاګردان او پيروان بلل کېږی او د پښتو په شعر کښې ئې علمی کيف او تدقيقی شعور پيدا کړېدی. پدی دوره کښې که څه هم د موضوع په لحاظ شعر خپل مخ بلی خواته ګرزولی او خپله قبله ئې بدله کړېده مګر شاعرانه مزاج پکښې ښه روزل شوی او شاعريت يو علمی او عرفانی حيثيت موندلی دی، پدې وخت کښې د پښتو شعر د معنوی تحول په لحاظ له پخوانۍ دوری ښېخی ځان بېلوی او نوی دوره حسابېږی، د دی دوری په اشعارو کښې سړی ته يو بل عالم او نوی دنيا ځلېږی چه هر څوك ورځنی تعبير نشی کولی دلته عشق او جمال هم بل کيف او بل ډول پيدا کړېدی او دنيا ته هم له بلی خوا کتل شوېدی، شاعر له محسوساتو هغه خوا نور څه ګوری او داسی خبری کوی چه هر څوك ئې معنی نشی کولی، په دغه وخت کښې نه پوهېږو چه د ما وراءُ المادی فلسفه د شعر محفل ته راغلی ده او که شاعر د خپل خيال په رڼا کښې فلسفی دنيا ليدلی ده چه د حسن او جمال اصلی مرکز ته اشارتونه کوی او د ګلزار په ليدو د بهار ثنا وائی.

د دې دورې لمړی پهلوان ميرزا خان انصاری دی چه دلته ئې په شعر او شاعری باندی خبری کوو:

ميرزا انصاری د يوولسمی پېړی شاعر چه په (۱۰۴۰ ھ) کښې وفات شويدی اصلی نوم ئې فتح خان دی او د خپلی استوګنی ځای خيبر ښئ دی د پير روښان له ټينګو مريدانو او پيروانو څخه ګڼل کېږی او خپله ټوله رڼا د روښان د جلوې اثر بولی او وائي:

ای ميرزا روښان په هر لوری جلوه کا
د تبـريـز افتـاب را وختوت له بنيره

يعنې ميرزا هم د پښتنو مولانای روم دی چه د ده شمس تبريز هم پښتون دی او په ميا روښان شهرت لری څنګه چه رومی د خپل تبريزی پير د برکت په رڼا کښې هر څه ګوري او ځان د هغه پيرو معرفی کوی دغه شان انصاری هم وائی:

د ميرزا کلام روښان دی- پيرروښان له برکته

دا متصوف او عارف شاعر چه پخپلو عارفانه اشعارو کښې سړی ته عطار او رومی او سنائی يا دا راز نور د معنی شاعران يادوی د شعر په سکندری آئينه يا جهان نما جام کښې خلقو ته يو بل عالم ښئ او سړی له عرفانی اسرارو سره اشنا کوی د همدی لامله د ده يو

رموزی رنګ او آهنګ لری چه هر څوك پری پوره نشی پوهېدلی- دی په حقیقت کښې د عرفانی افکارو او نظریاتو په لحاظ عیناً (روښان) دی چه وروسته شاعر شوی دی او یوازی ظاهری بڼه بدله کړېده لکه چه پخپله وائی:

د میرزا په خوله وئېږم
یو روښان بی رنګه زه یم

میرزا که څه هم د دې ښکاره عالم زیبائی او ښایست پوره لیدلی دی مګر معنوی جمال ته ئی هم په ځیر ځیر کتلی او هغه عالم ورته لا ښایسته ښکاره شویدی همدغه سبب دی چه عرفانی او علمی جمال ته ئی ځان رسولی او په دغه روښانه ډیوه ئې نور هر څه بدل کړیدی لکه چه له دې لاندې بیتو څخه ئې دا حقیقت ښه څرګندېږی:

زه دې تل وینم زما ساقی دلسوزه — چه د شپې دې رڼا زیاته ده له روزه
د صورت عالم که هر څو ښایسته وی — د معنی زیبائی زیاته ده هنوزه
عارفان دې پخپل علم ښایسته کړه — او د دم نته د هر زنده په پوزه
ته به بار د امانت زغملای نشی — د صلاح په لار څړه څه نو آموزه
لوی کامل د دواړو کونو پهلوان دی — په مدد ئی قافله تر ځایه بوزه
که صراط پرکم دلیلو توره شپه ده — د مرشد نغو ته ډیوه ګڼه افروزه
ښه پتنګ چه ډیوه ولیده روښانه — په لیدو ئې پټه مینه کړه عیانه
بینائی په روښنائی باندی شیدا شوه — د خپل ځان خبرئی بیا مونده له ځانه
په سوومرګ ئې د وصال دپاره وغوښت — په ژوندون شوه جدائی پر باندی ګرانه
په خاطر ئی تل تر تله نوبهار شه — د ګلزاراندوه ئی نشته له خزانه
هر زمان ئی د معنی په سترګو ګوری — په هر څه کښې هر نشان دی بی نشانه

میرزا د هست و نیست، وجود او عدم په ژوره معنی کښې هم غوټې وهلی او ډېر عمیق پکښې ننوتلی دی چه د همدغی ژوری کتنی په اثر کښې د وحدة الوجود په فلسفه قایل شوی او د تناسخ رنګ هم د ده په افکارو کښې ځای ځای څرګندېږی د نمونې په ډول د ده د دیوان دا لاندې بیتونه وګورئ!

(۱)

زه به څه وایم چه څه یم — نیست و هست واړه په ده یم
هر چه نیست شی له هستۍ نه — د هستۍ معنی ئی زه یم
د وصال په هوا ځمه — د دې لامکان مرغه یم

ګه ذره د لمر په مخکښې ګهی غوټه پر اوبه یم
یو څلور عنصر می واغوست د آسمان پر مخ اوده یم
له وحدته په کثرت شوم هغه نشته چه زه نه یم
زه شنوا په کل غوږونو دانائی د هر یوه یم
توانائی مې په هر چا کښې بینائی د هر لیمه یم
ارادت مې دی له واړه بیا راضی په دا خپل کړه یم
له بدانو می بدی ده له نیکانو سره ښه یم
د نیکبخت په برخه شهد د کمبخت په ځان لشه یم
له هر چا یم په هر څه کښې خزان نلرم تازه یم
د میرزا په خوله وئیږم یو روښان بی مثله زه یم

(۲)

دا کلام د حقیقت په ژبه وایم لکه ذات په هر صفات کښې خیرستایم
زه کښې د نباتاتو واړه ساتم هم ژغروی د زنده سرو واړه یم
یکه تنها لکه الف یم بی نقطه په یوه وجود محیط په کل اشیایم
په یقین یقین نزدی په ګمان لری په دیدن له دواړو کونو ماورایم
د نیکانو سره ښه بدیم له بدو و هر چاوته د خپل عمل سزا یم
و عارف ته څرګه مخ یم په هر لوری د دوبین پر مخ ګمان زه ئی تر شایم
زما ذات په دواړو کونو نه ځائیږی په قفس کښې وئیدلی د میرزا یم

د دې دوه شعرونو اشاراتو او سترګکو نو څخه به دا معلومه شوی وی چه د میرزا په اشعارو کښې د تصوف، عرفان او فلسفی ډیرې رڼا وې ګډې شویدی او راز راز جلوې پکښې لیدل کیږی دا د میرزا ډیر عرفانی او شاعرانه اقتدار دی چه دغه راز لوړ او پیچلی مضمونو نه په دغه ډول په شعر کښې ادا کولی شی او سره له دې ټولو اشکالاتو چه د مضمون او مفهوم له کبله د ده په مخکښې شته شاعرانه آهنګ هم نه پریږدی او خپل کلام ته وچ فلسفی رنګ نه ورکوی- که تاسی د میرزا اشعارو ته ښه ځیر شی ډیر ځله داسی شعرونه پیښیږی چه سړی په معنی ښه نه پوهیږی مګر په خوندئې پوهیږی- د ده اشعار هم لکه د موسیقی نغمې یا لکه د بلبلو سوې سندرې سړی ته راز راز تخیلات او خوندور خاطرات پیدا کوی مګر په کلماتو او الفاظو ئی هر څوک نشی پوهیدلی د نمونی دپاره ئې دا څو نور شعرونه هم ولولئ:

(۱)

چه د یار په نامه مینه دم په دم کړم دغه یاد به ئې د خوږ خاطر مرهم کړم

د جهان و هوسونو ته مې شا شوه   مشغولا په هر زمان د يار په غم کړم
په سپين مخ به سپيني اوښې زغلومه   پر دا يخ به د حباب صورت رقم کړم
دا حباب چه د درياب په مينځ کښې مات شو   رنګ و نوم ئې له دريابه سره سم کړم
عام و خاص په هسې حال را خبر نه دی   چه په کومه تخته کښل په کوم رقم کړم
د کثرت په عددونو قطرات دی   چه فاني خوی ئې فاني شي نوم ئې يم کړم
په يکتا نظر به واړه عالم ويني   کل اشيا به ورته جام لکه د جم کړم
په وروستۍ ورځې د قام پوښتنه نشته   اخرين به تر قديمه مقدم کړم

(۲)

که يو ځل د زړه له حاله ووئېږم   په رښتيا به په عالم کښې نه ځائېږم
حقيقي ژوندون زما د يار ليده دی   يو زمان ئې بې ديدنه نه پائېږم
د زړه حال مې خپل اشنا وته ښکاره دی   او په خلق ملامت يم نه قبلېږم
اشنائي عجب بهار په مخه راغله   جدائي لکه خزان ځني ترهېږم
دې لاله د زړګي داغ پر پانو راوړ   زه اوريځ د نوبهار باندی ورېږم

(۳)

زه ښکاره د محبت په ښه بنياديم   له نيستيه هم په دا هستۍ اباديم
په ازل مې د اقرار په ژبه و وې   تر ابده وفادار پخپل ميعاد يم
امانت چه اسمان زمکې ورلې نشو   اوس ئې زه په دا عاجز صورت عماد يم
په اختيار مې هسې ظلم په ځان وکړ   له دې قصده د جهول په نامه يادیم
که د جهل بار مې لری شي له سره   پې ګمانه د صفي ادم اولاد يم
په اختيار مې له کل نهی لاس وکښلی   بې اختيار دواړو امرو انقياد يم
په ظاهر صورت ديار له ياری ګوښې   په باطن له ياره يو په اعتقاد يم
کل عالم مې په نظر کښې واړه وينم   او هر چيری د اشنا په ديدن ښاديم

(۴)

د بلبل چه اشنائي شوه له سمنه   د دی ګل په مينه راغی تر چمنه
دا تمام صورت د زړه په رضا دروم‍ی   او د زړه سفر د سترګو له روزنه
که هر څو په حجابونو کښې دی نغښتی   د ديدن په مينه واوت له بدنه
اختيارئې د پتنګ تر فهمه ښه شه   چه پر بله لښه پرېووت له چلنه
دا شتا محبت زور وربانديې وکړ   دغه اور پری ښايسته شو تر ګلشنه
په باور کښې له جمله اختيار واوت   له مرده وسره پروت دی بې کفنه
ښه صورت ئې د يوسف بوی ئې د منسکو   او د عشق لوګی ئې ځی له پيرهنه

زه چه ډېره ډېره مینه په ګلزار کړم   په هر څه کښې ننداره د دې خپل یار کړم
که طالب په اندیښنو کښې تفکر دی   زه به ئی د محبت په غږ بیدار کړم
یو زمان به فراغت وربانـدی نه وی   که زه ځان پخپل دستور ورته سینګار کړم
(۶) په هر لور به لاعلاج را پسی ګرزی   چه د خوږ زړ کوتی مینه ئی مهار کړم
که مجاز د حقیقت له مخه واخلم   دا اورپښتی به تر بله ډیوه ځار کړم

څوك ئی څه پېژنی کوم دی   ذات ئې ذات او نوم ئی نوم دی
د مېوی دی هم له لونه   پوخ ئی پوخ دی اوم ئې اوم دی
له ذری دی هم له لمره   بیا له ورمی له نجوم دی
له سردی څخه خزان شو   له ګرمی څخه سموم دی
په نیستی کښې ئی هستی ده   په هستی کښې ئې معدوم دی
مدرس پری نه پوهېږی   دا د سپین علم رقوم دی
په جاهلو کښې اجهل شو   چه له دی علم محروم دی
چه پخپله فضولی که   زړه ئی تور شو رنګ ئې شوم دی
امانت ئی پر ځان واخست   دی جاهل په ځان ظلوم دی
د خپل ځان تر سیوری کښیناست   د ګمان په ساړه موم دی
چه له پټه شرك خلاص شی   ګناه نلری معصوم دی
عام و خاص ئی خادمان دی   دی د کل عالم مخدوم دی
روښنائی د کل عالم شو   په هر څه کښې دی مکتوم دی
حیاتی دی د حیات   دانائی د هر معلوم دی
اراده ئی ده له واړو   دی حاکم د هر محکوم دی
ګویائی له ګویاو،   شنوائی د هر مفهوم دی
چه د تن له خوی و مری   دی په خاص رحم مرحوم دی
رنګ په رنګ لښکر ئی جوړ کړ   اوس و خاوری تی هجوم دی
چه د فقر په اورو سو   دغه سوخت په مرز بوم دی
تی باقی صفت وکوره   پر فانی باندی مقسوم دی

د (مرزا) جامه ئی رنګ کړه
یو عجب بی مثله خوم دی

په رښتيا چه د ميرزا جامه په يوه عجيب خم کښې رنګ شوېده او څه چه دی وائی مدرس ورباندې نشی پوهېدلی ځکه چه دی د سپين علم له رقومه غرېږی او نور له دغه علمه محروم دی، په عامو او خاصو کښې هېڅوك نه پوهېږی چه دی په کومه تخته کښل او په کوم رقم ليك کوی، خلقت ته په يوه عجيب نظر ګوری او وجود د ګمان په ساړه موم بولی، له ژوندو څخه په بی کفنه مړو او بی اختياری تعبير کوی، او وائی چه عالم د مينی په جاذبه بی اختياره يوه سره اورته ځان غورځوی او د ځان ژغورلو هيڅ واك نلری.

وروسته له ميرزا انصاری څخه (دولت نوحانی) هم په شعر او شاعری کښې په ده پسی وړی ټول کړی او د ده شاګردی ئی کړېده لکه چه پخپله وائي:

ميرزا ګنج راته خپل کوروشود غنی شوم	بيهوده منت به ولې د بل چا کړم
محقق وحدتی کان د تصوف و	په رموز ئې په همه علم دانا کړم

دولت د پلار له خوا حسن خيل لوانی دی او مور ئې ورډکه وه، د خپل پلار نوم دادا وښئ او ځان هم له ظاهری علمه نا اشنا او د الهامی شعر خاوند معرفی کوی لکه چه پدی دوه بيتو کښې وائي:

چه الهام راباندی وشو ګوينده شوم	يو بيت هم جوړاوه نشو بی الهام ما
ظاهری علم مې هېڅ ډېر نه دی کړی	د معنی په قوت ووايه کلام ما

دولت لکه چه پخپله اظهار کوی او له اشعارو نه ئی هم څرګندېږی د افکارو او معنی په لحاظ د ميرزا خان انصاری يو غښتلی او پياوړی شاګرد او پيرو دی چه د پير روښان د مريدی دعوه هم کوی مګر شعر ئې د افادې او عام فهمی له کبله لکه د ميرزا شعر هومره ګران او پېچلی نه دی او د شاعری خواته هم زيات را لنډ شويدی خو سره له دی ميرزا، ارزانی، مخلص خپل مساوی يا له ځانه پورته ګڼی او نور شاعرانو ته پخپل وخت کښې په کمه سترګه ګوری لکه چه پدی بيت کښې وائي:

بی ميرزا بی ارزانی بی مخلص ياره
بل شاعر برابر نه دی پښتون ستايو

دولت هم لکه میرزا خان انصاری د شعر یو پوره دیوان لری مګر د ده په دیوان کښې د لفظی او معنوی تقسیماتو په لحاظ هر راز شعرونه وینو او هر څه پکښې پیدا کولی شو- دولت وروسته د میرزا تر وفاته (۱۸) کاله خو په یقینی ډول ژوندی دی مګر وروسته تر دې نور نه معلومیږی چه څومره موده په ژوندی و، او په څه وخت کښې وفات شویدی مګر دا معلومه ده چه دی تر (۱۰۵۸) پوری د خپل یوه شعر په استناد یقیناً ژوندی و، او تر ده د مخه میرزا خان انصاری په (۱۰۴۰) کښې وفات شوی، او د دوی دواړو پیر او مرشد میا روښان په (۹۹۴) کښې له دنیا نه تللی دی، د دی تاریخونو له قراره معلومیږی چه دولت به د میرزا په واسطه ځانته د میا روښان مرید وائی ځکه چه دغومره عمر چه دولت پکښې د میا روښان په وخت کښې د مرید توب وړ وبلل شی او بیا تر (۱۰۵۸) پوری ژوندی پاته شی له عادی عمرونو څخه لږ څه متجاوز معلومیږی:

دولت پخپله شاعری کښې څومره چه له تصوف او فلسفیانه افکارو څخه متاثر معلومیږی هماغومره له عشق او مینی څخه هم متاثر دی او غزلی آهنګ ئې په اشعارو کښې زیات څرګند دی او لهجه ئې هم لکه دمیرزا لهجه دومره مبهمه او مجمله نه ده، د مثال په ډول ئې دا څو شعرونه وګورئ!

لمړی نمونه

هر زمان چه اشنا نه وینم بیمار شم — په جهان کښې بینوا زار و نزار شم
د پریشان خاطر ارام مراد مې یار دی — که بی یاره بل هوس لرم زه خوار شم
ګهی مست په میخانه کښې افتاده یم — ګه صوفی په نماز ودرم هوښیار شم
د اشنا د درګاه خاوری به پری نږدم — د تهمت په سنګ که زرځله سنګسار شم
چه نظر می د دلبر په جمال وشی — هغه دم له خپل وجوده په فرار شم
د وحدة په مقام ځان یواز وینم — چه نظر می په کثرت وشی بسیار شم
لون لون بازی کړم له خپله مخه — ځنی ځای ګل لطیف چیری تیز خار شم

دوهمه نمونه

د هر چا مینه وطن دی — حب وبشلی تن په تن دی
چه د عشق په تیغ شهید شی — خونبهائې پاك دیدن دی
د عاشق په دا عالم کښې — لوی هنر د سردادن دی

چه یار مخ ورځنی پټ کا — هغه دم ئې ځنکندن دی
دلبری کوی شرینه — تهمت ولی په کوهکن دی
رسیده هغه ته وائی — چه ئی پېژندلی من وی
د توحید خورشید نه وینی — خود بین شب و روز لیچن دی
هر مؤمن یو تن یاد شوی — په خطا که په ختن دی

دریمه نمونه

په اخلاص طلبکاریو یو د جلیل دی — چه فرزند قربان په دالار کړ خلیل دی
ژر اسان به ومقام ته ورسېږی — چه ئی بار د ګناه سپك طاعت ثقیل دی
بی هادی پدی خونخواره لاره مه ځه — رهنمای د دی رښتینی لار دلیل دی
معرفت له ئی هر سړی پیدا کړه — د دنیا طالب شو ډېر د حق قلیل دی
د کلام په معنی هر څوك نه پوهېږی — د زبان لوستن اسان ګران ئی تاویل دی
لوی لښکر ئې د نمرود د جش مات کړ — د مولاسپاهی هلك بق ابا بیل دی
هر عاشق چه دلبر مخ ورته ښکاره کا — که له سر او ماله تېر نشی بخیل دی

خلورمه نمونه

په ظاهر باطن چه ګوری سبحان یو دی — صورتونه ډېر لیده شی جانان یو دی
د کثرت په حسابو نو غلط مشه — مومنان هر څو انبوه دی ایمان یو دی
په صدف کښې درخالص په مار کښې زهر — بارنده په هر ځای ابرنیسان یو دی
رنګ رنګ ګل ځنی پیدا شی په پټی کښې — چه ګیاه پری زرغونېږی باران یو دی
که لښکر حشم ئې ډېر لیده شی څه شو — چه په حکم ئې عمل شی سلطان یو دی
د معشوق عاشق جامه واغوندی راشی — عشق باقی شاهد مشهود بی ګمان یو دی
پری مؤمن کافر ماهی چندخه زیست کا — پاك دریاب بیحده لوی بی پایان یو دی
د مجاز په څو ځادرو ئې مخ پټ که — د دولت د زړه انیس پټ عیان یو دی

پنځمه نمونه

زه اول چه له وحدته په کثرت شوم — د ناسوت عالم مې وکوة په حیرة شوم
هېڅ له ځانه خبر نه وم چه زه څه یم — د کثرة په ډېر رنګو کښې غلت شوم
لاس او پښې مې غورځول په تاریکی کښې — په غفلت له خپل وجوده په غیرة شوم
بی بدنه مې بازی کړه په ډېر کاله — پاك مولا اراده وکړه په صورت شوم

ناڅــاه نمــر د معرفــت را بانــدی وخـــوت ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ سـر تـر پایـه سـره يـو ښـکلی وحـدت شـوم

پادشــاهی مــي د دنیــا پــه نظـر هــيڅ ده
مســتغنی د درويشــانو پــه صــحبت شــوم

له دې څو نمونو به معلوم شوی وی چه دولت څنګه شاعر و او د شعر په شپیلۍ کښې ئې څه ویل؟ د ده په عارفانه سندرو کښې هماغه د میرزا عارفانه حیرت، صوفیانه وحدت، يو بل ډول مینه او بل راز عشق اورو، مګر د میخانې مستی، د تهمت په کاڼو سنګساريدل، د شیرینی دلبری هم یادوی او لږ څه د صورت ښایست ته مایل او قریب معلومیږی لکه چه د دی لاندینی شعر له اشارت او اقتضا څخه ئې هم څه نه څه دغه مطلب څرګندیږی:

شعر دا دی:

څــــه نیکبخـــــت هغـــه آدم دی	چـــه تـــا ســـره همـــدم دی
هــر چـــه تــه ئـــی همنشـین ئـــی	بـی تـا نـور چـه غـواړی ګـرم دی
د بــاغ ســروه دی خجــل کــړه	لـــه الـــف دی قامـــت ســـم دی
دواړه کونـــه پکښـــي وينـــم	مـــخ دی عـــين جـــام جـــم دی
چـــه دی نــه ويــنم کــه عيــدوی	هغـــــه ورځ زمـــــا مـــــاتم دی
ښـــه ديـــدن دی رښـــتیا وايـــم	د زخمـــــی زړونـــــو ملهـــــم دی
چـــه مــی زړه لــه غمــه خــلاص دی	هغـــه هســـی ســـاعت کـــم دی
جانبــــازان پکښـــي ګـــډیږی	عشـق خـونريز بـې حـده يـم دی
نـــور عـــالم پـــه ښـــادی وياړی	د فقيـــر بخـــره تـــل غـــم دی
پـــه باطـــل بـــد نظـــر نـــه کـــا	چـــه د حـــق پـــه لـــوری خـــم دی
پـــه هـــر څـــه چـــه څـــوک مـــين وی	هـــــم هغـــــه د ده صـــــنم دی

په هر صورت د دغه يوولسم قرن په شعراو د میرزا یا دولت په شاعری کښې سره له هغو روښانه افکارو او عرفانی تجلیاتو د جمال او عشق ستاینه او اغیزه هم وينو او پوهيږو چه دوی که هر څه وائی بیا هم شعر وائی او عشق د جمال ستائی، دوی هم بینائی په زیبائی باندی شیدا بولی او د لاله د زړګی په دا غونو باندی لکه د پسرلی وريځی اوښکی تويوی، که څه هم په نظر کښې ئې ټول عالم پروت دی او هر څه وینی مګر

ښادی ئې د اشنا په دیدن ده او په هر څه کښې د خپل یار ننداره کوی د همدی لامله په ګلزار هم ډېره مینه کوی او د سترګو له روزنه د زړه شفر بولی، د یار دیدن خپل حقیقی ژوندون ګڼی او بی دیداره یو زمان هم نه پائېږی- کله چه د جمال په ننداره شی له خپل وجوده هم فرار کوی، مینه لکه وطن داسی بولی او محبت د انسان یو عمومی قسمت شمیری، عشق باقی ګڼی او شاهد و مشهود هم یو بولی، د خپلی محبوبی مخ ته جام جم وائی او دواړه کونه پکښې ګوری دا خبری که هره معنی ولری او د دوی په نظر کښې هر څه چه وی بیا هم د ښکلیتوب او عشق له محیط نه اوزی او هماغه شی معلومېږی چه ټول شاعران ئې د شعر روح او جوهر یا هیولی بولی.

د خټکو دوره

خوشحال خټك چه هم پخپله د پښتو یو لوی شاعر او د پښتنو لوی سړی یادېږی او هم د پښتو د ډېرو شاعرانو پلار او نیکه دی د پښتو د شعر د یوی نوی دوری شروع کوونکی هم دی چه د پښتو په شعر کښې ئی ښکاره تاثیر کړی او د پښتو د شاعرۍ هنګامه ئې زیاته توده کړی او ډېر شاګردان او پیروان ئې هم پیدا کړېدی – کوم شاعران چه د ده خپل زامن او نمسی دی پنځلس یا شپاړس تنو ته رسېږی چه په زامنو کښې ئی لکه عبدالقادر خان، اشرف خان، صدر خان او په نمسیانو کښې ئې لکه علیخان او کاظم خان شیدا د دیوان خاوندان او غوره شاعران تېر شویدی.

د پښتو د شعر افتتاح چه د روښان پیروانو په یوه خاص عرفانی ډول کړی وه خوشحال پکښې د کم و کیف په لحاظ بسط و انبساط پیدا کړ، هغه غوټۍ چه په هغه وخت کښې ئې خپلې پاڼی نه وی پرانیستی پدی وخت کښې وغوړېدې او د پښتو د بڼ خاموشی ئې د بلبلو په چغهار ماته کړه د ژوندانه نغمې له هری خوا پورته شوې، څه چه د شعر دپاره لازم او ضرورو، هغه ټول پیدا شوه او هر راز غزلونه وویل شوه، د مینی او عشق سندرې په ډېری بی پروائی میدان ته را ووتلې او د پښتنو ځلمو په اتڼ کښې د شعر اواز سره د تورو برېښنا هم وبرېښېده، د ننګ او غیرت خبری په شعر کښې را ووتلی او بی ننګو ته هم ډېری تانی ورکړی شوی.

د پښتو په شعر کښې د پښتو نولی روح له همدغه وخت حلول وکړ او په ډېر قوت پکښې حماسی رنګ ښکاره شو. چه د ملکیار له حماسی سندرو څخه فرق لری او په ملی احساساتو مبنی معلومېږی.

دا دوره د یوولسم قرن له نیمائی نه شروع کېږی او په دغه وخت کښې د خټکوادبی کاروان د خوشحال په مشرتوب او سالارۍ د خیبر او تیرا له غرونه هغه خوا را پیدا کېږی چه له مغلو او مغلوالی سره په شعر او توره دښمنی کوی او د پښتنو احساسات د پردو په مقابل کښې را ویښوی یا په بل عبارت هغه کارونه چه فردوسی یوازی په شعر کښې کړیدی دی ئی په شعر او توره کوی.

دې ستر قاید او د پښتنو ملی مشر ته یوازې شاعر نشو ویلی ځکه چه د تاریخ په افق کښې ئې د اسمانی هلال غوندې سپینه توره هم ځلېږی – یوازی توریالی او ننګیالی هم ورته نه ویل کېږی ځکه چه خواږه او خوندور اشعار هم لری.

هو! خوشحال د پښتنو هغه بلبل دی چه په دا ئودی نغمو کښې ئې مسيحائی اثر پروت دی او د بلبلو په ژبه خپل کام ته د پښتونولۍ او ننګ و غيرت سندری وائي.
خوشحال يوازې په پښتنو کښې نه بلکه په دنيا کښې هم ښائی داسی نظير ډېر کم ولری چه څوك ئې په توره او قلم کښې ښه قضاوت ونکړی شی چه کوم صفت پکښې غالب دی او په کومه خواکښې ډېر غښتلی او پهلوان بلل کيږی.
مونږ ده ته انصافاً ويلی شو:

برق د سپينې تورې د ادب ښکلی رڼا سره
تا يوه فانوس کښې جمع کړی په رښتيا سره

پخپله دغه نومړی توريالی شاعر هم خپل ځان همدغسی معرفی کوی او وائي:

زه هغه سړی يم چه قلم واخلم په لاس	ناظر مې عطار دوی چه به څه کښې په قرطاس
نايب دی د تقدير زما تدبير په مصلحت کښې	صايب دی زما فکر د هر امر په اساس
د تورو په ميدان کښې چه سودا وی د سرونو	هغه زمان مې ګوره تل به سوروی زما اس

دا د توری او ادب پهلوان يا په بل عبارت د قول او عمل خاوند چه د جنګ او جګړو په ميدان کښې مهيبه ښه لری، د ښکليتوب و جمال د ننداري په وخت کښې د پتنګ بيتابی او د بلبل ناقراری لری – کله لکه يو ننګيالی پښتون د جنګ او جګړو په ذکر کښې وائي:

د افغان په ننګ مې وتړله توره
ننګيالی د زمانی خوشحال خټك يم

په بل ځای کښې د عشق او مينی له اثر لاندې راځی او پدې ډول له نام و ننګه خپله بی پروائی ښکاره کوی:

د ناموس خبرې مه کوه خوشحال ته
عاشقان له نام و ننګه بی پروا دی

هو! د خوشحال زړه لکه يو ګلاب له ډېری نازکۍ سره تېره اغزی هم لری او په شنو پاڼو کښې سور او رنګين معلوميږی همدغه سبب دی چه په يوه مصرع کښې خپله توره تېره کوی او په بله کښې ولول زلفې پدې ډول يادوی:

توره چه تېرېږی خو ګذار لره کنه
زلفې چه ولول شی خو خپل يار لره کنه

خوشحال د پښتو او د پښتنو هغه شاعر دی چه وروسته تر یوه ادبی خزانه چه د پښتو د شعر د ضعف او مړاوی توب دوره ورته ویلی شو، دی لمړی سړی دی چه د شعر هنګامه ئې توده کړی او د یوه ادبی مجدد حیثیت ئی موندلی دی لکه چه دا مطلب دی پخپله هم پدې لاندې بیتو کښې بیانوی او د ځان په ښودنه کښې وایې:

چه د شعر شاعر یه مذکور وشو — خه خو غوږ باسه زما په حسب حال
قصیدې لرم غزاله هره بابه — په حکمت په نصیحت کښې مالا مال
په تعریف د دلبرانو غزلونه — په صفت د سترګو وروځو زلفو خال
طبیعت مې عطائی نه د تحصیل دی — که خبریم د املا په استعمال
په فارسی ژبه که نور تر ما بهتر دی — په پښتو ژبه مې مه غواړه مثال
بندو بست د پښتو شعر ما پیدا کړ — ګنه شعر د پښتو و، غیر سیال
نه ئی وزن نه تقطیع نه ئی عروض و — دوه مصری ئې د خفیف بحر دوه طال
د غزل نه ئې مقطع نه ئې مطلع وه — نه صفت نه ئې تشبیه نه ئې مثال
مګر زه ئی چه ګویا په شاعری کړم — پښتانه ئې پوهول ایزد تعال
په دا بند و بست به نور تر ما بهتر شی — پس له ما چه کا د شعر قیل و قال
ګلستان زما د نظم شګفته شو — پری وهی شیدا بلبله پر و بال
ګلدستی ئې لور په لور په ملك خپری شوې — تر کابله تر کشمیره تر بنګال
هر مضمون ته چه د زړه توجه وکړم — طبیعت ئې راکوی په استعجال
درست دیوان مې لکه باغ د علم ګنج دی — پکښې هر رنګه ګلونه هر نهال
د دیوان که مې بیت بیت سره حساب کړی — تر خلویښت زره په تېر شی په سږکال
په غزل په رباعی مې زړه مین دی — چه مداح یم د دلبرو د جمال
په محشر به مینه ورمه د سنګدلو — که پیدا درنېږی تله د اعمال
زه مداح د هیچا نه یم بې د ښکلو — د بل چا په صفت نلرم یو قال
په ابا او په اجداد خان و سردار یم — کارنامې لرم د جنګ او د جدال
پلار نیکه مې شهیدان دی ګورته تللی — پښتا پښت مې هنر دا دی آل په آل
که د جنګ د پرهارونو درته وایم — چه له درده مې په تن و لکه خال
یو پرهار به مې لاروغ په وجود نه و — بل پرهار به مې په تن شو یا په ډال
چه قضا د سړی نه وی سړی نه مری — که ئی درست وجود په غشو شی غربال
دا همه زما د توری صدقه ده — پښتانه چه پرګنی خوری سیورغال

خدایه هومره مهلت ورکړه په دنیاکښې
چه کاړه کارونه سم کاندې (خوشحال)

نو څنګه چه خوشحال خان پخپله وائی د پښتو د عروضی شعر په لاره کښې ده ډېر کار کړی او پخپل وخت کښې ئې د پښتو په شعر کښې ساری نه درلود، مګر د پښتو د شعر آینده ورته ښه ښکارېده او له ځانه بهترو شاعرانو ته منتظرو، بی له ښکلوئې د بل چا مداحی نه کوله او د سنګدلو معشوقو مینه ئې محشر ته هم د خپلی تلی د درنښت دپاره وړېده – په دیوان کښې ئې هر راز ګلونه او نهالونه شته او د شعر ګلدستی ئې تر کابل او کشمیره رسېدلی دی. د نظم ګلستان ئې هماغه وخت غوړېدلی و او شیدا بلبلی پرې تېرېدلی – طبیعت ئې د مضامینو په ورکړه کښې په ډېره بیړه ورسره مرسته کوله او د دیوان بیتونه ئې تر څلوېښت زرو زیات و، مګر د جنګ پرهارونه ئې هم په تن لړنه و، او ښت تر ښته ئې دغه د سربازۍ هنر درلود – نو هر کله چه خوشحال سره له شعره د تورې او ننګ و غیرت خاوند هم و، او سر و کارئی له جنګ او جګړو سره و، طبعاً د ده په شعر کښې هم د ننګ و غیرت خبرې خورا ډېرې دی او د پښتنو د احساساتو تحریك پکښې زښت ډېر لیدل کېږی بلکه همدغه شی د ده د شاعرۍ اصلی او اساسی برخه ګڼل کېږی.
که مونږ د ده ټول هغه اشعار را ټول کړو چه د پښتنوالی او ننګ و غیرت تبلیغ پکښې دی یا د ده فخر او حماسه بلل کېږی نو یو لوی کتاب ورځنی جوړېږی او پدې فصل کښې نشی ځائېدلی، ځکه په یوڅو مثالو او نمونو اکتفا کوو.
یو ځای پخپله یوه قصیده کښې خوشحال خان د خپل ځان او خپلو ملګرو توره او توریالیتوب پدې ډول بیانوی:

پښتنو ځلمیو بیا لاسونه سره کړه
سپینی تورې ئی ګلګونې کړی په وینو
د خیبر دره ئې سره کړله په وینو
ترکړ په تر باجوړه سمې غرونه
په هغه لوری چه کېږی پنځم کال دی
درست پښتون تر قندهاره تر اټکه
ګوره څو جنګونه وشول په هر لوری
اول جنګ د لوری شا د تهتروو
خوینـدی لوښه ئی په بند د پښتنو شوې
دوهم جنګ میر حسینی په دوآبه کښې
بیا له پسه د نو ښهر د کوټ جنګ و
چه زما په یاد دی لوی جنګونه دا دی

لکه باز منګولی سرې کا پخپل ښکار
په اهار کښې شګفته شو لاله زار
په کړپه ئی هم روان کړ دندوکار
په لرزه په زلزله شوه په بار بار
هره ورځ د سپینو تورو خریهار
سره یو د ننګ په کار پټ و اشکار
څو د ځینو پښتنو نشته څه عار
چه څلوېښت زره مغل شوه تار په تار
اس اوښان هاتیان الجه قطار قطار
چه ئی وټکېده سر لکه د مار
چه مې وکېښ تر مغلو خپل خمار
د هلکو په هر لوری نشته شمار

همیشه فتح و نصرت دی لا تر اوسه
پس له دې ده بیا تکیه په کردګار

اورنګ زیب راته یو کال وشو چه پروت دی
په صورت خوار و حیران په زړه افګار

خزانې د هندوستان دی را خپرې شوې
سره مهران دی ننوزی په کهسار

دا د هېڅ‌ا په اتلس فکره نه و،
چه به دا کارونه شی پیدا دیار

بله هېڅ لیدله نشی پیدا مینځ کښې
یا مغل د منځه ورك یا پښتون خوار

پیدا هسی وخت چه وخت د نام و ننګ دی
دا بې ننګه پښتانه کا څه رفتار

پښتانه چه نور څه فکر کا نا پوه دی
بی له توری خلاصی نشته په بل کار

افریدی مهمند شنواری ګوره څه کا
د مغلو لښکر پروت پر ننګرهار

زه تنها پکښې په غم د نام و ننګ یم
یوسف زیه فراغت په کښت و کار

مرګ زما په پوهه ښه دی تر ژوندونه
د عزت سره چه نه وی زیست روزګار

همیشه به په جهان کښې ژوندون نه وی
د خوشحال خټك به پاته شی یادګار

که موږ د خوشحال په دیوان کښې غور وکړو او ټول اشعار ئې وګورو داسې راته ایسی چه دغه توریالی شاعر د ننګ و غیرت او پښتونولۍ په فکر کښې دومره ډوب دی چه په عاشقانه غزلو، د ځوی په مرثیه، د ګلو او ګلزار په ستاینه او خپله هره نغمه کښې دغه اصلی مضمون ځایوی او هېڅکله د تورې او ننګ خبره له خولی نه غورځوی، وګورئ! یو ځای د خپل ګران ځوی نظام نومی د مرګ ژړا پدی ډول کوی:

څه دا غونه ږدې په زړه باندې فلکه
چه نظام دی له ما بېل کړ خوا ئی ډکه

په لحد کښې هغه مخ خورې په چنجیو
چه د هېچا پرې پېزو نه وه ځوانکه

کشکی ځوان د پښتانه په ننګ کښې مړاوی
نه چه ګوره له روان شو له تلتکه

چه د کام په ننګ کښې ومړ هغه ځویه
په عالم کښې د خپل پلار غاړه کا لکه

په بال ځای کښې له خپلی معشوقی او لیلی سره داسې خبری کوی چه د سر ښندلو او خونخوار لارو، د خون او قصاص کلمات ورځنی اوربدل کیږی او سړی ښه نه پوهیږی چه دی اصلاً خپله مینه او عشق و محبت ښکاره کوی که د خپل شجاعت او زړورتوب سندری وائی لکه پدې لاندې غزل کښې:

که زه نه وای عشق به تا له بلل څوك
په پالنګ به دې دا هسې درختل څوك

واړه عشق دی چه ئی سر راته ګیاه کړ
ګنې زه په ځان مین د سرښندل څوك

بدرګــــه کــــه محبـــت را ســــره نـــــه وای
تــه مـــی وژنـــه د قصــاص اندېښـــنه مکــړه
تــا پخپلــه ســپینه خولــه خوشــحال تــه ورکــړه

یــك تنهــا بــه پــه خونخــوارو لارو تلــل څــوك
د خپـل خـون پـه توربـه ونیسـم یـو بـل څـوك
ګنـه دی دا هســی شــونډې ښــکلول څــوك

که چېرې کومه نوی تشبیه روا وی او د چا له تقلید لاندی رانشی ویلی شم چه خوشحال خټك د لوړو غرو باز دی چه د بلبل عشق پکښې حلول کړی او هماغه نغمه خدای ورکړیده.

یا په بل عبارت هغه بلبل دی چه د ښکار تېری منګولی هم لری. خوشحال که څه هم ټول عمر د جنګ او جګړو په سره اور کړیدلی دی بیا ئی هم د شاعری آب و تاب نه دی بایللی او نه ئې خپل لطیف ذوق ورك کړیدی لکه چه دا مفهوم دی پخپله هم پدی بیت کښې په شاعرانه ډول داسی ادا کوی:

که هر څو ئې په سره اور کښې لولپه کړی — د یاقوت د اوبو ډار د ګداز نشته

مګر دومره شویدی چه د ده په عشقی سندرو کښې حماسی ټکی او شجیعانه روح هم پیدا شوی او یو پښتنی رنګ ئی ورکړیدی د مثال په ډول ئې دا لاندی غزله وګورئ:

کــه نیــولی زرکــه بــاز پرېــړدی لــه چنګــه
وریــه ورکلـــی پــه کلـــی پســـی ګـــرزه
ګـل کـه هرڅـو پـدا بـاغ کښـې ښایسـته دی
څـودې تـوان رسـی پـه لـوی دریـاب کښـې ګـرزه
عاقبــت بـــه ککـــری وربانـــدې کښـــېږدی
هغــه یــار کــه پــه پالنــګ راســره نشــته
چــه ئــی زړه دمعشــوقو پــه مینــه مســت شــی
د غمـزی پـه تیـغ ئـې خـوښ بـه ئـی خوشـحاله

زه بـه هـم لـه لاسـه پرېـږدم شـوخ و شـنګه
درویــزه کـــه د دیـــدن مـــومی ملنګـــه
کـه ئـی وینـې بیـا اغـزی لـری لـه څنګـه
پــه ببلــه کښــې دې زوال ویـــنم نهنګـــه
ترخـــراغ چـــه کـــین اوښـــی ګـــرزی پتنګـــه
دا هـم شـکر چـه ئـې بـوی څـی لـه پالنګـه
د هغـــو ســـرېو څـــه لــــه نـــام و ننګـــه
مړنـی پـه روغ صـورت نـه څـی لـه جنګـه

پدې غزله کښې اغاز او شروع پدی ډول شوېده چه دغه پښتون او ښکاری عاشق خپل ځان لکه یو باز داسی ګڼی او خپله شوخ وشنګه معشوقه له هغې زرکی سره تشبیه کوی چه د باز په منګولو کښېوتلی وی- په بل بیت کښې که څه هم د دیدن په درویزې پسی ځان ملنګ کوی او توره یا خانی هغه پلو ړدی مګر ببرته ورته ځان نهنګ معلومېږی او یو لوی دریاب ئې په نظر کښې ګرزی. وروسته تر دی چه بیا د حسن او جمال ډېوی ته ګوری نو ککری ایښودل او د غمزی په تیغ ځان زخمی کول ورته ښه ښکاره کېږی او د

خپل مړنتوب په تقاضا له دغه جنګه روغ صورت تلل ورته ښه نه ښکاره کېږي. همدغه شان په يوه بله غزله کښې وائي:

په څه دود ئې ځای نيولی ستا تر څنګ دی ... د رقيب خبره مه منه بدرنګ دی
زه چه ډېر ډېر ستا له ډېره جوره ژاړم ... تردوو چشمو مې چشمه بحر د ګنګ دی
ښاپيريه دی په هورته هورته ګرزی ... نن پدا لوری د ستا د با هوشرنګ دی
لاس ئې مه پرېږده له لاسه خولې ئې واخله ... پرېوتلی په باغی راجا قلنګ دی
په زړه مينه محبت په خوله کنځل کا ... چه عجب زيبا د دوه مينو جنګ دی

وګورئ! پدې غزله کښې لمړی ځل ځان له ډېره جوره دومره ژړاند ښئ چه د ګنګ بحر ورته هېڅ دی مګر په آخره کښې د خپل هغه اصلی خوی او طبيعت په اثر کښې له باغی راجا نه قلنګونه اخلی او هغه جنګ چه د خولې اخستلو په وخت کښی ئې له خپلې مينې څخه وينی زيبا بولی او بی له جنګه خپله غزله نشی ختمولی.

دغه شان د ده په اکثرو غزلو کښې سره له عاشقانه نيازه د زور او قوت توری او ټوپك ننګ و غيرت، شجاعت او سربازۍ خبری هم اورېدل کېږی مګر د غزلو آب و تاب ئې په ځای وی او نه ورځنی بېخونده کېږی، نو ويلی شو چه دا د توری او رزم شاعر په غزلو او بزمی سندروکښې هم د استادۍ حق لری او د ستايلو وړ دی ځکه چه دی د مينې او عشق له پانګې چه د شعر حقيقي سرمايه ده هماغسی برخه لری لکه چه د پښتونولۍ او ننګ و غيرت په دنيا کښې ئې لری او څنګه چه د پښتونولۍ له عالمه خبر دی هماغه شان له عشق او مينی، مې او ساقۍ، سوز و ساز او عاشقانه دردونو سره هم آشنا دی د همدې لامله وائی:

چه څه درد د عشق لری تری به ځاړېم ... که مومن دی که کافر دی که جهود
چا به بی د عشق له کاره بل کار نکړ ... د خوشحال د خولې ويل که چا منلی

هو! دا توريالی عاشق مونږ ته پخپل عجيب و غريب ژوندون کښې هر هر څه راښئ او په حيرت کښې مو اچوی چه دغه راز عاشق او په جمال مين سړی څنګه دومره نورو چاروته وزګارېږی او د زمانې ننګيالۍ ورځنی جوړېږی يا په بل عبارت څنګه د دغومره سخت او کلك زړه خاوند څخه دغسې شاعر جوړېدی شی. همدغه يو سړی دی چه کله سپاهی، کله شاعر، کله مبلغ او کله صوفی کېږی هم. په ځينو ځايو کښې وائي:

په جهان د ننګيالي دي دا دوه کاره   يا به وخوري ککرۍ يا به کامران شي
تر مطلوبه پورې شرط د رسېدو دی   که تمامه لار الوده شي په وينو
که په توره ئې جواب ورکړی مردی ده   که وجود دی ځوك ازار کاندی په چوب
که آسمان دې د مزری په خوله کښې ورکړی   د مزری په خوله کښې مه پرېږده همت

او خپل ځان هم پدې ډول مونږ ته راښئ:

هر ملخ د سربازۍ له هنر څه زده   چه پدا هنر کښې سربښندی پتنګ دی
لا تر اوسه ئې ماغزه په قرار نه دی   چا چه ما سره وهلی سر په سنګ دی
لا په خوب کښې په لرزه پرېوزی له کټه   چه د چا تر غورږو زما د تورې شرنګ دی
که پدا دوره مې ګوری هغه زه يم   چه مې داغ په خاطر اېښی د اورنګ دی
درست جهان مې ومغل وته خيبر کړ   ځای په ځای ئې پښتانه وته قلنګ دی
ځينې څه لوئی دعوی لرم په زړه کښې   ولی څه کړم چه پښتون واړه بې ننګ دی

مګر سر له دی ټولو خبرو کله چه د مينې عالم ته راځې نو بيا وائې:

د خانۍ د تورې ځای نشته په عشق کښې   معشوقې وته مريی اوسه خوشحاله
که تر نوم او تر ننګ تير شوم پروا نشته   عاشق هر کله قدم پر ننګ و نام ږدی
د عاشق له نام و ننګه سره څه دی   څه مې غم که اشنا مومم په پېغور کښې

اوس به مو پېژندلی وی چه زمونږ دغه نوموړی شاعر د عشق په کوڅو کښې بل څوك دی او بل سړی ورځنی جوړېږی څوك چه په رښتيا شاعر وی او شاعرانه مزاج لری هغه په شعر کښې همدغومره رنګونه لری او په وينا کښې ئې هر هر څه پيدا کېږی، کله لکه يو هوښيار سپين ږيری خلقو ته نصيحتونه کوی او کله لکه مجنون د لېونتوب صحرا ته اوزی، يوه ورځ د دنيا په لوړو ژورو، تورتم او رڼا، لمر او سپوږمۍ، باد و باران کښې فکرونه کوی او د يوه صوفی يا فلسفی ګمان پری کېږی مګر بله ورځ خان او ملك شی چه د جنګ و جګړو او ننګ و غيرت خبرې کوی.
که دغسی سړی مو کله نه وی ليدلی راشئ خوشحال خان ختك پخپل شعر او ديوان کښې وګورئ او ورته ښه ځير شئ، د ده په وينا کښې سړی ته هر هر څه معلومېږی او سړی پری هر ګمان کولی شی، څوك به ئې د ځينو خبرو په استدلال د صوفيانو په ډله کښې شمېری او ځينې به ورته فلسفی وائی څوك به ئې يو څه بولی او څوك بل څه مګر

که سړی ورته شاعر ووائي او یو ربنتیانی شاعرئی وبولی دا نوم د ده په ټولو ویناؤ او ټولو اشعاو ښه صادقیږی او هیڅ اعتراض نشی واردیدلی ځکه چه شاعر همدغه معنی لری چه د هر چا له حال او زړه نه خبر شوی وی او په دغو ټولو خبرو پوهیږی یعنی کله د ښادمنو په خندا او کله د غمجنو په ژړا قسم خوری په یوه بیت کښې د اسمان ننداره کوی او په بل کښې زمکی ته را ښکته کیږی، کله غم او کله غمخور شی، په یوه مصرع کښې ئې آه او په بله کښې خوشحالی وی.

یو ساعت د دنیا بی وفائی بیانوی او بل ساعت د امیدواری سندری وائي. که چیرې د خوشحال خان دیوان ولټوو، دغه راز ټولی خبری پکښې پیدا کولی شو او راته معلومیږی چه د شاعر په وینا کښې هر رنګ خبری پیدا کیږی، د ده د جنګ او جګړو خبری او د مینی او محبت سندرې خو مو د نمونو په ډول واوریدلی، اوس ئې څه عرفانی سندری هم واورئ چه د فلسفی او تصوف رنګ و خوند پکښې لږ لږ لیده شی.

لمړنی نمونه

دریاب څه د جالی دپاره نه ځی که ښوك وائی
پخپله رضا درومی جاله هم ځان سره بیائی
په غرونو واوری اوری بارانونه په ملکونو
له هیچا خبرنه دی چه په مونږه هم ښوك پائی
په دولس برجه ګرزی نمر پوره په دولس میاشتی
په دا خبردارنه دی چه صیفی دی که شتائی
په درست جهانکښې ګرزی باد حیران په څلور کنجه
په هر لوری چه ګرزی نا خبر چه څه پیمائی
میوې غلې ګلونه ځنې رنګ رنګ نعمتونه
له مځکی پیدا کیږی مځکه پروته ګل ولائی
څلور واړه عنصره چاکران دی ای خوشحاله
چاکر هغه خدمت کا چه صاحب باندی فرمائی

دوهمه نمونه

خلق نادیده دی په خبرو پسی ځغلی
ځار تر عارفانو چه په حال دی پوهیدلی
دواو یا مذهبه پکښې هومره قیل و قال
واړه سرهوا پخپل مطلب پسې دی تللی
ډیر دی کتابونه مشتمل په ډیرش حرفونه
کل واړه که ګوری له الفه دی زوولی
سل بهی سل سیبه چه تی مات په یوه ځای کړی
سل به بلل نشی سره یو دی مالیدلی
واړه نور د لمر دی هم د ننه هم د باندې
هر چیرته دا نوردی په هر ښهر په هر کلی
زه خوشحال ختهك یم درندانو په مذهب
نور ویل می نزده مختصر دی ما لیکلی

دريمه نمونه

وزيړى له نوحه د طوفان په موج فناشى
زوى د اذر وموومى له ناره نه نجاة

كار د بل حكيم دى چه څه كاندى هغه كيږى
واړه سر دركم دي دا ابا دا امهاة

د خپل د ساعت د طبيعت دى كه د نور څه
نيك زيږى له بدوله بد ذاتونه نيك ذات

هومره علم زده كړى چه پرښتوته سبق وركړى
بيا هم خبر نه وى د جهان په ترهات

رددى كه مقبول دى كه معقول كه نا معقول دى
ګوره نندراره كړه تر دادم مه وهه زياة

سر په سجده كښيږدى وائى نمونځ كوم خوشحاله
زړه ته نظر نكړى پكښي څو لات و مناة

څلورمه نمونه

دا چه وائى چه دا بد كړى يا دا ښه كړى
كه رښتيا وايم زه نه يم واړه ته كړى

څه چه اوس و واړه خلقو ته رسيږى
چه دي كړى په ازل دى هغه كړه كړى

په يوه مځكه يوه باغوان كرلى
عباسى ګلونه زيړو سپين ورسره كړى

د سحر ګټنه ډيره ده تر هر څه
ځينې ځينې ورته ويښ ځينې اوده كړى

الوده ړلى درغى دركاه ته
هيڅ مى نزده چه بد حال د خوشحال څه كړى

خوشحال كه څه هم په شعر او ادب كښي د هر راز مضامينو خاوند دى او په ديوان كښي ئې هر راز موضوعات پيدا كيږى چه ځيني كسان به پكښي تصوفى مسايل پيدا كوى او ځيني به پكښي علمى شواهد ومومى، څوك به ئې يو اخلاقى معلم او مربى بولى او بعضى به نور نور نومونه پرى ږدى مګر وروسته تر يوه عمومى نظره هر چاته معلوميږى چه دى اصلاً د پښتو يو رزمى شاعردى او په اشعارو كښي ئې د نارينتوب او ننګ و غيرت روح ډير ځلښت لرى. پدى كښي هيڅ شك نشته چه خوشحال يو پياوړى شاعر او په ټوله معنى د پښتنو شاعر دى ځكه چه دى خپل شعر او شاعرانه طبيعت له پښتنو نه دى بيل كړى او كوم بل عالم ته ئې نه دى بيولى، ښائى چه مونږ په پښتو كښي ځيني ډير ښه شاعران پيدا كړو چه د محض شاعريت په لحاظ به ډير لوړ مقام لرى مګر په شعر كښي به ئې د پښتونولۍ مضاهر نه وى او د كلام له روح او خصوصيت څخه به ئې دا نه معلوميږى چه دا پښتون شاعر دى او د پښتنولۍ له افكارو سره د شعر او شاعرى دنيا ته راغلى دى مګر د خوشحال شاعرى داسى نه ده او د ده پښتنواله د ده په شعر كښي لكه لمر ښكاره دى، د همدى لامله د پښتو لوړه ادبى جايزه د ده په نامه وركول كيږى او دا امتياز په ټولو پښتنو شاعرانو كښي يوازې د همده په برخه شويدى ځكه چه د ده اشعار

لفظاً او معناً، فکراً او روحاً د پښتو اشعار بلل کېږی او د پښتنو روحيات او پښتنی تخيل پکښې له ورا ځلېږی- که فرضاً کوم مقتدر شاعر د ده ديوان په بله ژبه واړوی او له پښتو قالب نه ئې وباسی بيا ئې هم خلق پېژنی چه د يوه پښتون خبری دی او په پښتو اړه لری د ده په اشعارو کښې علاوه له پښتنی روح او فکر څخه ډېری نوری خبری هم شته چه د پښتنو حال و احوال او خوی و خصلت څرګندوی، ځينو پښتنو ته بد وائی او د ځينو ستاينه کوی، د ځينو قومونو يو راز عادات او د ځينو بل راز خويونه ښئئ چه پدې باب کښې کله کله څېرې او قيافې هم بيانوي او خبره ئې هجوی ته رسېږی ځکه چه دا زورور شاعر پخپل تنقيد کښې هم پوره زړورتوب او صريحه لهجه لری چه ځينو خلقو ته پېغورونه او تانې ورکوی او ځينو بی ننګو ته په ښکاره کنځلی کوی چه دلته ئې مثالونه او نمونی ښودل ښه نه ايسی او ضرورت ورته نشته.

خوشحال خان که څه هم پخپلو اشعارو کښې يو بی قيده او بی پروا سړی معلومېږی او داسی ايسی چه ده به د ښکلو په مينه او حسن پرستۍ کښې نور هر څه هېر کړی وی مګر سره له دی يوه خدائی مينه ئی هم په زړه کښې پرته ده او دغه محبت ئې هيڅ کله نه دی هېر کړی، يو ځای خپله دغه مينه پدې ډول ښکاره کوی:

خدايه کـه زه تـا تـه نـزدی کېـږم پـه افـلاس
تـه کـه پـدا خـوښ ئـې چـه خاونـد د ملـك ومال وم
تـوان د طاعـت راكـړه چـه اخـلاص ورسـره مـل وی
يا بارې کريمه! د خوشحال خټك دا خواست دی

زرمـې کنـد پـه غـاړه کـړه يـو مـات کجکـول پـه لاس
مـال و ملـك مـې هـومره كـړی چـه تېـروی تـر قيـاس
نـه هغـه طاعـت چـه شـی پـه رسـم و پـه لبـاس
تـل د ده پـه زړه کښـې لـری ټينـګ د ديـن اساس

خوشحال لکه څنګه چه د پښتنی ننګ د په ځای کولو ارزو لری د خدای د بندګی او اطاعت ارزو هم ورسره ده او په بندی خانه کښې لا دواړه نيتونه پدی ډول ښکاره کوی.

پـس لـــه بنـــده دی دا عـــزم
يـــا نيـــولی مـــخ مکـــې تـــه

د خوشـــحال د خـــاطر جـــزم
يـــــا مغلـــــــو ســــــره رزم

عبدالقادر خان خټک

وروسته تر خوشحالخانه د ده زامنو او لمسيو هم د پښتو شعر په ښه شان پاللې او د دولسم قرن تر آخره پورې د خټکو د سرشار طبيعت موجونه او څپې نه دي ناستي د خوشحال هر زوی او لمسی د شعر جنډه جګه کړې او مونږ ته ئې په شعر کښې ادبي شاهکارونه پرې ايښې دي چه دلته د اختصار له کبله يوازې د عبدالقادر خان په شعر او شاعرۍ لږه رڼا لوېږي.

عبدالقادر خان د خوشحال خان زوی چه تولد ئې د (۱۰۶۲) په شاوخوا کښې او عمرئې تخميناً د شپېتو کالو په حدودو کښې معلومېږي د پښتو په شعر کښې يو خوږ ديوان او په پښتو کښې نور ښه ښه تاليفات او آثار هم لري، په شعر کښې ئې سادګي او رواني څرګنده ده او د بداعت جنبه ئې هم قوي ده، د ده د شعر مخه د مينې او محبت لور ته زياته معلومېږي او هغومره چه خوشحال خان پخپل شعر او شاعرۍ کښې حماسي آهنګ درلود، دی ئې نلري، په اشعارو کښې ئې څه ډېره زياته مبالغه او شاعرانه اغراق هم نه ليدل کېږي، د عشق او مينې اظهار هم په يوه معتدل ډول کوی او پدی باب کښې د خاموشۍ طرفدار دی – دنيا او عالم ورته د جمال مظهر ښکاره کېږي او لکه يو صوفي په هر څه کښې د خپل دلبر مخ او جلوه ويني، له همدغې لارې دی هم د وحدت الوجود فلسفې ته نژدې کېږي او د عشق عظمت د جمال او جلال اثارو ته په يوه ډېر وسيع نظر ګوري. دا مضمون ښائي چه ډېرو شاعرانو ادا کړې وي او په مختلفو پيرايو کښې له نظره تېر شوی وي مګر عبدالقادر خان ئې پداسې ډول بيانوی چه سړی ته بيخي نوی او ناڅکلې مضمون ايسي، پدی لاندې بيتونو کښې ورته ځير شئ:

دلبر مخ راته ښئ په هر آئين کښې — که په تور کښې جلوه ګر شي که په سپين کښې
ګه په زلفو کښې ځای وکا زړه را کاږي — ګه په سترګو په رخسار او په جبين کښې
کله کله په ترسا کښې مخ څرګند کا — د صنعان په دود ئې وران کاندی په دين کښې
په څراغ کښې تجلا وکاپتنګ ته — بلبلانو ته ښکاره شي په نسرين کښې
نور و نار ئې د جمال جلال اثر دی — قهر مهر ئې په تريخ او په شيرين کښې
که اثر ئې د لبانو پکښې نه وای — نه به و، هومره خواږه په انګبين کښې
لويه خدايه عشق يو څه رنګه لوی شی دی — چه ئې ځای نشي په چرخ او په زمين کښې
په هر څه کښې ګوره يار عبدالقادره — که دی نشته شك ګمان پخپل يقين کښې

له دې شعره دومره معلومېږي چه د ده په نظر کښې جمال او ښکليتوب، عشق او مينه دغه شی نه دی چه عام خلق ورته ګوری او تعبيرونه ورځنی کوی بلکه د عرفان او تصوف له لوری ئې ورته کتلی او په شعر کښې ئې عارفانه کيف پيدا شويدی.
په يوه بل ځای کښې هم په يوه سندره کښې لمړی ځل خپل عشق سړی ته داسی ښئ چه کومه ښکلی او دلبره معشوقه په مخ ورغلی ده او ده زړه پری بايللی مګر په اخره کښې معلومېږی چه دی په يوه مجهوله ليلی مين دی چه يوی برېښنا غوندی ئې ترسترګو شوی او بيا ورکه شوېده چه دی ورځنی هېڅ خبر نه دی او نه پوهېږی چه ځمکی ته ولاړه او که آسمان ته وختله؟ څه شوه او چيرته ولاړه؟ سندره دا ده:

په لاره تلمه په مخه راغله يوه دلبره پری رخساره	د نمر په شانه لا تری روښانه په ښکلی مخ وه هغه ګکاره
بی ميومسته خوله نيست وهسته ډکه له نازه خالی له نيازه	سر تر قدمه ثابته روغه له هره عيبه پاکه ويزاره
مخ ئې څرګند و نظر پرې بندو، د مخ شغلی ئې د مخ حجات وې	په خيال خيال تلله نظرئې نکړ، هرګز و چاته له کبروعاره
له ما غايبه لکه برېښنا شوه په مځکه لاړه که په سما شوه	هېڅ نه پوهېږم چه چيرته دا شوه راته وواېه! اې خبرداره
هوس ئې ويوړ غم ئې راپرېښود داغ ئې يانوی راباندی کښېښود	مقصود ئی دا دی عبدالقادره اوس پسې ګرزه سينه افګاره

د عبدالقادر خان په عاشقانه غزلو او سندرو کښې سړی د شهوت پرستۍ څه ډېری مظاهرې نه وينی او نه له خپلی معشوقی نه هر ځای په غېږه خوله د بوس و کنار سوالونه کوی د ده له اشعارو نه سړی استنباط کولی شی چه دی محبت په تور او سپين پوری مربوط نه ګڼی او نه هغه څوك صاحب جمال بولی چه کړه وړه ئې ښه وی بلکه عشق يوه ازلی برخه او حسن هم يو اثر بولی چه له تور او سپين، کړو وړو څخه ما سوادی – پخپل يوه شعر کښې چه دی د وصال د شپی تصور او آرزو کوی داسی ايسی چه دی له خپلی معشوقی نه ديوی رښتيانۍ مينی طمع لری او بی له دلدارۍ نه نور هېڅ نه غواړی يعنی همدا ارماند لری چه زه په ځير ځير ستا مخ ته وګورم او پخپلو اوښکو او ژړا کښې درته د خپلی مينی اظهار وکړم ته را پاځېږې زما اوښکی پاکې کړې، ډاډ راکړی، او دلاسا می کړی، په آخر کښې ته هم راسره وژاړی او دواړه د دی دپاره چه يو د بل بيلتون ونه وينو خپل مرګ له بل نه د مخه وغواړو او هر يو بل ته د ډېر عمر دعا وکو.
شعر دا دی:

زه دې درسته شپه ځير ځير و مخ ته ګورم	ته ناظرو خپلو ښو ته له حيا شې
چه خوب درشی سر زما په زنګون کېږدې	د غنچې غوندې اوده په غېږ زما شې

زدې مخ ته کاته کړم په ورت ورت ژاړم — چه اخر به یوه ورځ له ما جدا شې
زما اوښکې په رخسار د تاپر بو وزی — ویښ له خوبه لکه ګل په شبنم بیا شې
په رویمال مې اوښکی وچې کړی ډاډ راکړی — زه فریاد کړم ته زما په دلاسا شې
تینګوې ژړا زما د زړه دپاره — چه غرېو زور دربانديې وکړی په ژړا شی
زه تر تا لمړی مرګ غواړم ته ترمانه — زه و تا ته ته و ما ته په دعا شی

پدې بیتو کښې علاوه پدې چه یوه مجرده او پاکه مینه پکښې جلوه کوی او سړی پوهوی چه د یوه شاعر زړه څه غواړی؟ او څه ارزو لری؟ ډېر نازك کیفیتونه او شاعرانه نکات هم پکښې شته چه د تصویر او تعبیر په لحاظ یو خوږ او ساده شعر ګڼل کیږی – د یوه عاشق ځیر ځیر کتل اورمرو د دی باعث کیږی چه معشوقه له ډېری حیا خپلو پښو او د زمکی خواته وګوری او بیا خپل سر د خوب په وخت کښې د خپل مین په زنګانه کیږدی چه هغه ورځنی داسی تعبیر وکړی چه لکه غنچه زما په غېږ کښې اوده شوه، پدی وخت کښې طبعاً دی دیوی ورځی د جدائی په غم ژاړی او اوښکی ئې د هغی په مخ توئیږی هغه راویښیږی مګر شاعر ئی داسی بولی لکه ګل چه په شبنم راولیږی او غوړیږی په دغه حال کښې چه معشوقه خپل عاشق د خپل هجر په غم کښې ژړاند وینی زړه ئی سوزی او دغه قیمتی اوښکی پخپل رویمال وچوی، ده ته ډاډ او تسلی ورکوی مګر ژړائی نه دریږی او هماغه شان ئې مرې مرې اوښکی پر مخ راځی په اخر کښې معشوقه هم که هر څو خپله ژړا ټینګوی بی اختیاره په ژړا کیږی او د خپل مین د بلی ورځی بېلتون ورته دومره ګران ښکاره کیږی چه د خپل مرګ ارزو تر هغه پخوا کوی او دواړه یو بل ته یوراز دعاګانې کوی چه په حقیقت کښې هر یو د بل د دعا نه قبلېده غواړی.

دا خوږ ژبی او مقتدر شاعر به مو د دی څو شعرونو په رڼا کښې څه نه څه پېژندلی وی او د شعر رنګ و کیف به ئې هم لږو ډېر معلوم شوی وی او س ئې یو څو نور شعرونه هم د نمونو په ډول وګورئ ځکه چه د یوه شاعر شاعری څنګه چه له خپلو اشعارو معلومیږی هغومره تبصره کونکو په وینا کښې نه معلومیږی او کېدی شی چه لیدونکی ئې په اشعارو کښې بل شان وپېژنی.

لمړۍ نمونه

حقیقت د عشق په خوله ویلی نشی
دغه اور بی دله نور سهلی نشی

درسته شپه ناری وهم د یار له دردہ
همسایه می په شپه خوب کولی نشی

د زړه مست لره د زلفو ځنځیر بویه
په اوسپن ځنځیر دا مست تړلی نشی

پیدا باغ کښې ډېر ګلونه شګفته شوه
پکښې یو د یار په رنګ لیدلی نشی

ما د یار د مخ په باغ کښې دی لیدلی
چاوی دا چه تور نرګس موندلی نشی

په هر دم عبدالقادر هسی پیالی چښی
چه یو ګوټ ئی کاینات زغملی نشی

دوهمه نمونه

محبت په تور په سپین راغلی نه دی
په اصیل او په کمین راغلی نه دی

عشق عطا ده ازلی چه په چا وشی
په ارشاد او په تلقین راغلی نه دی

بیهوده په عشق کښې خواست کوی د صبر
د دی خواست هرګز آمین راغلی نه دی

په راتله ئې ښایسته د ځمکی مخ شه
په دا شان څوك په زمین راغلی نه دی

په دکان د عطار هومره خلق پنډوی
خو په زلفو عنبرین راغلی نه دی

دریمه نمونه

مخ دی لکه نمر دی تر نسبت ئی نمر مثال دی
څوك به وائی هسی چه نمر ستا د مخ مثال دی

سخت دی په سړی باندی نیژدی بېلتون تر لری
یار چه لیده نشی تر د کن لری دېوا ل دی

وائی چه وبا ل دی چه نظر کا وښه مخ ته
ما په دواړو سترګو قبول کړی دا وبال دی

حسن یو اثر دی چه په مخ کښې د چا وشی
نه چه کړه وړه ښه لری هغه صاحب جمال دی

څه برکت ناك دی د عشق خم ورته حیران یم
څوخلق پری مست شوه دی لا هسې مالا مال دی

هر چه سوختګان دی په خاطر به ئی لګېږی
اور می د ټټر چه سر وهلی تر مقال دی

زړه لری بډای عبدالقادر تر بادشاهانو
څه شوکه په کور کښې دنیا نلری کنګال دی

څلورمه نمونه

زره مدام راته ویل کاندی چه ژاړه … په ژړا ژړا بیل شوی مین غواړه
په طلب ئې د دنیا ودانی پرېږده … لېونیو غوندی ګرزه په ویجاړه
مسلی دبی ننګی وریسی لنګ کړه … د ناموس پروا هېڅ مکړه وئی نغاړه
د مکی څنځیر دې نور نیسی په لاس کښې … مانیولی دی د یار زلفینی دواړه
په خواری مونده شی کام له ډېر زړونو … په محنت سره سره زرخېږی له کاړه
تل دیار په مینه مست عبدالقادر دی … که نور مست وی له شرابه یا لتاړه

پنځمه نمونه

د مېړونو هغه شته چه د تا نشته … مه وایه چه زما نشته د چا نشته
سترګو ربه خه باور وربانډی کاندی … که ړانده ناری وهی چه رڼا نشته
د سبا په حال غوټی د نوبهار زده … د خزان وهلی وائی سبا نشته
ستا په بوی چه همګی ړانده بینا شول … ستا له بویه بی یعقوبه اشنا نشته
وائی خار وخس جار وکړه چه زه درشم … خار وخس خو به هم زه یم بی ما نشته
هر سحر سترګی د ګل په اوښو ډکی … پدا باغ کښې بی ژړلو خندا نشته

شپږمه نمونه

دریغه نور غمونه لرې شوای له دله … پکښې غم د خپل اشنا وی تل تر تله
شبنم وصل د ګل بیا مونده خموش شو … تری محرومه شوه چه شور کاندی بلبله
شه چه ژبه دی قلم شوه په مجلس کښې … شمع تا چه د خپل سوز قصه ویله
عاشق هېڅ د عشق له سوزه خبر نه و … دا لمبه پری معشوقی ولګوله
د فانوس پرده کښې څراغ کله پټېږی … که ئې مخ په پلوپټ و مالیدله
په ما تم د پروانه چه ځان ئې وسو … شمع او پر تندی بل کړ ګرزېدله
درسته شپه دې په ماتم عبدالقادر کړ … نه بی غمه په پالنګ باندی څمله

عبدالقادر خان پخپل شعر کښې تصوفی مضامین هم راوړی او داسی معلومېږی چه پدی خوا کښې هم ښه عمیق معلومات لری یا په بل عبارت د عارفانه سندرو او صوفیانه مزاج

خاوند هم دی، دنیا ته هم په کم نظر ګوری او د زاهد په مقابل کښې د رندانو ملګری دی لکه چه وائي:

د زاهد شرب جدا د رند جدا دی — له ماهی به کله کار د سمندر شی

پدی بیت کښې چه دی کوم مثالونه د زاهد اورند دپاره راوړی معلومېږی چه دی دی دواړو ته په څه نظر ګوری او کوم لورته میل لری – د ده د تصوفی افکارو او صوفیت رنګ له دی شعره هم معلومېږی.

چه وجود د ذری شته هومره ذره ده — خوچه محوه خپل وجود کاندی افتاب شی
د هستۍ نوم هغه وخت وربانـدی ښائی — امیخته چه له محیط سره سیلاب شی
د عنصر له چار دیواله چه راووزی — اروېده لیده ئی واړه بی حجاب شی
وهر لوری ته چه مخ کا نمونځ ئې کېږی — چه قبله ئې دیار مخ وروځی محراب شی
په ځنبل د سترګوځی تر شرق وغربه — تر نظر د عارفانو تله شتاب شی

د مهمندو دوره

رحمان بابا او حمید

د خټکو دوره لا هماغسې په قوت کښې ده او د خوشحال شاعری په هماغه پوخوالی د ده په زامنو او نمسیانو کښې ځان ښکاره کوی چه ناڅاپه د مهمندو په کورنۍ کښې د شعر او ادب دوه پاخه استاذان او امامان پیدا کېږی چه یو عبدالرحمن بابا او بل ماشوخیل حمید دی، د دوی شعر او شاعری له پخوا وخته بل راز ایسی او هر یو د پښتو شعر ته نوی رنګ ورکوی، دا رنګونه د پښتو روستیو شاعرانو ته ډېر ښه ښکاره کېږی او کوښښ کوی چه خپل شعر پری رنګین او ښایسته کړی، یعنی څوك د یوه او څوك دبل شاګردی کوی – دا دوه نومورِی او پاخه شاعران په ټولو پښتنو کښې یو عام شهرت پیدا کوی، او لرې نزدې ټول پښتانه ورته په درنه سترګه ګوری.

داسی پښتون به نه وی چه دغه د شعر او ادب مشران به نه پېژنی او نه به ئې ستائی – په ډېرو ادبی محافلو کښې ګورو چه د دوی په شعر او شاعرۍ خبری کېږی او هر څوك ورسره مخصوصه دلچسپي لری ځکه چه دا دوه ملنی استاذان لکه دوه غټ او روښانه ستوری وړاندې وروسته دنیا ته راغلی او هر یوه له ځانه سره نوی رڼا راوړې ده.

رحمان بابا د پټې خزانې په استناد په ۱۰۴۲ کښې یعنی تر خوشحال خان خټکه شل کاله وروسته زوکړی او تر ۱۱۱۸ پوری ئې ژوند یقینی دی – د حمید د زوکړې نېټه د

پښتانه شعراؤ په وینا په ۱۱۰۰ کښې معلومېږی چه تر ۳۷ کلنۍ پوری ئې ژوند په یقین سره معلوم دی نو دوی دواړه د خټکو د شاعرۍ په عین شور و زور کښې پیدا شویدی او د دوی په مقابل کښې خټکو پیاوړی شاعران درلودل، خوشحال خو خپله تر ۱۰۸۰ پورې ژوندی ښکاره کېږی او سړی ویلی شی چه د رحمان بابا د شاعرۍ ابتدا او د ده انتها به سره یو ځای شوی وی، او که فرضاً د رحمان بابا شاعری تر خوشحالخان وروسته شروع شوی وی نو په خټکو کښې خو لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجری او داسی نور ښه ښه شاعران موجود و، او د خوشحال خان د کورنی روستی شاعر علیخان خټك چه تر ۱۱۱۸ پوری ئی د ژوند پته لګېږی د یوې ښې قریحی او قوی شاعرۍ خاوند دی او سړی ویلی شی چه د دغسی پیاوړو او پخو شاعرانو په وخت کښې دغسی امتیاز او شهرت پیدا کول لکه رحمان بابا او حمید چه ئې لری څه آسانه کار نه دی – په داسې وخت ډېر قوت په کار دی چه یو شاعر خپل ځان او خپل شعر عام او مشهور و مقبول کړی.

او روستنی شاعران لکه پیر محمد کاکړ چه د خپل وخت ممتاز او پوخ شاعر دی د رحمان بابا شاعرۍ ته پداسې نظر وګوري چه د خوشحال تشبیه ورسره وکړي او و وائي:

هېڅ تر شعر د رحمان به ډېر کم نه وی ومنصف ته د خټك خوشحالخان شعر

دا معلومه ده چه هر څوك چه یو شی له بل سره مشابه کوی نو هغه بل ئی په نظر کښې زیات ښکاری او ښه ورته ایسی- هر کله چه دلته د خټکو او مهمندو د شاعرۍ مقایسه او موازنه مطلب نه دی نو له دی خبرې تېرېږو او د مهمندو د دغو دوو مشهورو شاعرانو د شعر او شاعرۍ رنګ په لاندینی ډول لړ او ډېر ښیو:

د دوی د شاعرانه فیضان او سپېڅلی نور څخه دېر تیاره کورونه رڼا شوي او ډېرو ځایو ته ئې سپینی پلوشی رسېدلي دي.

د دوی ادبی مکتبونه تر اوسه پورې داسې جاری دی چه د تعطیل ورځی او جمعه یا پنجشنبه پکښې هېڅکله نه وی. د دوی د شاعرۍ دوه لوی بحرونه که څه هم څنګ په څنګ او یو ځای بهېږی مګر بیا هم یو غیبی برزخ د دواړو تر مینځ شته چه یو له بله ئې په هر څه کښې بېلوی او هر څوك ئې فرق کولی شی.

د دوی د ادبی ګلزارونو رنګ و بوی له وراملوم دی او د سریندو اوازونه ئې هم په ښه شان پېژندل کېږی خو دا پېژندنه د ټولو په نظر کښې یو راز نه ده او هر څوك ئې یو شان نه وینی، دا یو خوب دی چه هر سړی ئې بېل بېل تعبیر کوی او ډېرې خواوې لری، سړی چه د ننګرهار او سپین غره ادبی فضا او افق ته ګوری لکه قوس و قزح څو ډوله

رنګونه ئې تر سترګو کېږی چه رحمان او حمید پکښې ځان ښکاره کوی مګر دا رنګونه سره له دې چه ښکاره امتیاز لری بیا هم یو له بله سره ګډ شوی او تداخل پکښی راغلی دی. دی رنګونو برید اوسیمه معلومول یا د دې جغرافیې لیکل څه اسانه کار نه دی.
زه به کوښښ وکړم چه د دوی د شعر او ادب نوعیت څه نه څه وښیم مګر زما د اټکل ټال به هم لکه د بوډۍ ټال داسی وی چه یوه هوائی نندارە به بلل کېږی ځکه چه دلته ډېر داسی شیان مخی ته راځی چه زه ئې خوند څکم مګر تفصیل ئې نشم کولی.
سړی په ډېرو خوړو او خوندورو شیانو ژبه ټکوی او خواږه یا ښه ورته وائی مګر هر څوك پوهېږی چه ټول خواږه او خوندور شیان یو راز نه دی.
ډېرو شیانو ته سړی سپین یا تور وائی مګر څنګه چه سپین او تور یو له بله فرق لری همدغه راز هر یو پخپل کور کښې هم درجی او مراتب لری چه تفاوت ئې ثابت او محقق دی نو زما تبصره به هر ګوره د یوې نقشی مثال لری چه لوی لوی غرونه او ډك ډك سیندونه به پکښې لکه خطوط داسی ښکاری او یو اجمالی لوری لودن به سړی ته ښئ مګر لوړې ژورې به ئې څوك نه وینی او نه به پکښې د هیوادونو بهار او خزان معلومېږی خو دا به ټول زما نقصان نه وی د موضوع تقاضا به هم پکښې دخل لری.
سړی چه یوی عمومی هنګامې ته غوږ ونیسی یا د دوی دواړو دیوانونو ته له وړاګوری داسی معلومېږی لکه چه رحمان بابا یو اخلاقی او لارښوونکی شاعر وی چه خلقو ته د شعر په شپېلی او د عشق په نغمه کښې د ژوندانه سمه لار ښئ او د بلبلو په ژبه حکیمانه خبری کوی مګر حمید د ښکلو او نازولو شنو خالو، تورو سترګو، خط و کاکل ته هر ساعت سترګکونه وهی او لکه پتنګ په سوزېدونکی شمع ځان جلیا کوی. رحمان بابا زیات میل عشق پرستی ته لری او حمید د حسن پرستی بیرغ هسك کړېدی – دی وائی:

د حمید زندګانی د یار په مخ ده ناقصان به ئې ژوندی بولی په سا

مګر رحمان بابا عشق او مینه هغه څه بولی چه باید خپل ژوند هم ورځنی ځار کړی.
ځینی کسان د رحمان بابا او حمید ادبی مکتبونه پدی راز بېلوی چه حمید د نازکخیالی استاد ګڼی او رحمان ته د ساده او خوږی انشا حق ورکوی، یا هغه د جمال اودی د معنی منادی ګڼی، زه دا منم چه د رحمان بابا د عشق قبله له مادی حسن څخه پورته ده او یوازې ښایست یا تش ښکلیتوب د ده مخه نه ده بنده کړی بلکه دی له دی ښایسته او رنګینو پردو هغه خوا هم ځینې تجلیات ګوری او د مینی په صافه هنداره کښې ماورا له حسنه نور شیان هم وینی – د ده عشق او محبت د حسن او سنیګار مولود نه دی بلکه د ده په نزد حسن د عشق په اعتبار نامه چلېږی او په همدغه سکه قدر پیدا کوی.

لکه چه پدې بيتونو کښې دا مطلب په ښه شان څرګندوی:

نــار د عشــق پــرورش مــی لــه عشــقه هسې نـه چـه د خوبـانو پـه سينګار شـی

هـيڅ موقـوف د معشـوقې پـه حسـن نـه دی د عاشــق خــاطر پخپلــه مينــه ښــاد دی

حسـن واړه د عاشـق پـه عشـق موقـوف دی معشــوقه کــه وی جــوړی کــه ښــاپيری

عشـق دی دا چـه معشـوقه شـوو عاشـق تـه ښــه رخســار د مهرويــانو پــه اســلوب

مګر د دې خبرې معنی دا نه ده چه د رحمان بابا شعر کښې غزلی آهنګ او شعری جاذبه له چا نه کمه ده يا دا چه ده د حسن او ښايست ننداره نده کړی او د نازکيخالۍ برخه ئې لږه ده. همدارنګه حميد هم يوازی د تش خيال خاوند نه دی بلکه د ننګ و نام پوره طرفدار او د تن اسانۍ دښمن هم دی – د درس او مکتب دروازی ته ئې هم هلکان را بللی او د يتيمانو اوښکی ئې هم پخپلو لستوڼو پاکی کړيدی، د عشق او مينی دپاره ئې هر راز ذلت ته سر نيولی مګر د طمع ځنځير ئی په غاړه نه دی پری ايښی(۱)[1] د چا مغلواله ئې کله نه ده تيره کړی مګر هيڅ کله ئې له خدايه داسی دروندوالی هم نه دی غوښتی چه په چا باندی بار شی(۲)[2] زه اوس دلته په دی مقاله کښې د دی دواړو نومړو شاعرانو په شعر باندی هغه شان تبصره نشم کولی چه د موضوع حق پوره ادا شی او ټول خصوصيات ئې وښودل شی مګر څه نه څه به ځينو ټکو ته اشاره وکړم چه د دوی د کلام د افادې ډول او هغه کيف چه د دوی په شعر کښې ليدل کيږی تر يوه حده وښودل شی.

لکه چه رحمان بابا پخپله شاعرۍ کښې له عشق او مينی ډير متاثر دی او هر هر ځای دغه مضمون په راز راز پيرايو کښې ادا کوی، حميد هم د محبت سوز و ګداز ناقراره کړی او په متعددو ځايو کښې له عشق نه فريادونه کوی، يعنی يو د عشق ستاينه کوی او اعلی مرتبه ئې بولی او بل ئې اسمانی تندر او توره بلا ګڼی يا ورځنی په سرو لمبو او غم باندی تعبيرونه کوی چه دغه دی دلته ئې نمونی ښيو.

رحمان بابا او عشق:

دا جهـان دی خـدای لـه عشـقه پيـدا کـړی د جملـــه و مخلوقـــاتو پـــلار دی دا

تـر عشـق غـوره بـل څـه کـار پـه جهـان نشـته تـــر همـــه کـــارونو غـــوره کـــار دی دا

---

[1] نور قيدونه واړه سهل دی حميده خو په غاړه دې د طمع ځنځير مشه

[2] د خسرۍ په څېر سپك ښه يم بی قدره خدای مې مکړه هسی دروند چه په چا بار شم

کــه اعلــی مرتبــه غــواړې عاشــقی ده
نــور همــه واړه ادنــی دی ادنــی مشــی

خــو د عشق پـه خمخانـه ئـې داخـل نکړم
پختــه نــه دی دغــه عقــل خــام زمــا

عاشـقان پـه عشق کښـې واړه سـلطانان دی
پـدې شـهر کښـې نیسـتګار او نـاتوان نشـته

عشق یـو داد دی په عشق باندی له خدایه
هسـی نـه چـه یـائی پیری یـا ئـی پلـوری

عشق عاشق لـره یـو هسی پیر استاد دی
چـه بـه نـه وی بـل دا هسـی پیـر اسـتاد

د رحمان پـه عاشقی کښې سترګی وشوې
خوك چه وائې عاشق ړوندې دی هغه خوار شه

عشـق د نفـس لــه خاصـیته منـزه دی
کار د سترګو به خوك څه رنګ په دهان کا

و آسـمان تــه لاس د عقـل نــه رسـېږی
دا خوعشق دی چه په عرش کرسی قدم ږدی

بی د عشقه که مې عیب که مې هنر دی
مـا غـوځ کړیدی لـه ځانـه بـل پیونـد

مرتبـه کــه د عشـق شــی ورتــه څرګنـده
ملایـك بــه واړه وائــي چــه بشــر وای

حمید او عشق:

چـه نـازل شـو د عشـق تندر لـه اسمانه
مـا حمیـد د غـم لایـق ورتـه لاس ونیـو

مـا هــم زده چــه عاشـقی تـوره بـلا ده
بـاری تېرلــه دی تـدبیره کـړم تقـدیر

چـه د عشـق پـه غـم اباد یـم ډېره شـوی
نـور مې هیڅ کله ښادی د وجـود نشـته

پـه ځـوانی د عشـق غمونـو حمیـد زوړ کـړ
بـی مـدې ئې ږیره سپینه شوه ملاغبرګه

کامیابی پـه عشـق کښـې نشته زره چـول دی
هــر نفـس پــه تشــه تشــه تمنــا

رسـتمان د صبر زهـد سـتا پـه عشـق کښې
نخــول شــی در پــه در لکــه بیــزو

عاشقی بـه ئـې آخـر تـر بنـی سـپك کـړی
کـه وی درونـد تـر کـوه قافـه تـول د چـا

د عشـق بـار چـه اسـمان څمکـی سـاهه نشـو
تـا پـه کـوم قـوت سـاهه کوتـاه اندیشـه

لکــه لــوبی هلکــان پــه لیونــو کــا
عشـق مـی هسـی مسـخره کـړ عقـل و هـوش

هـر سـاعت لکـه خلیـل پـه عاشـقی کښـې
تماشـه کـړم د ګلـزار پـه سـرو لمبـو کښـې

هسـې زه د ځـان پـه غوښـو عشـق اختـه کـړم
لکــه نــا خبـری لــه ځانــه د پمــن لاس

عشــق د بــوری د بــدنامی کــار راوکــړ
لاس پـه خولـه ایښـی ژړا کـړم شـب و روز

پـه راسـتی مـی د خپـل عشق هسـی بـاور دی
چـه همـدم بـه یـم لـه ښـکلو پـس لـه مرګـه

څـه فسـاد وسـتا پـه خـاورو کښـې حمیـده
چـه د مینـی پـه کیمیـا هـم سـره زر نشـوه

څــه کیمیــا د عاشــقی پــه لاس درکــړی
چـه دی وینـم پـه خـواری کښې مغـرور هسـې

یـــا د ښـــکلیو د پـــاولیو شـــرنګهار دی
یـــا د عشـــق د لېونیـــو د ځنځیـــر

هنګامــه د مینــی ګرمــه ده ترحســنه
د مجنــون د درګــدا شــه لیلــی مشــه

د حمیــد زنـدګانی د یــار پــه مـخ ده
ناقصـان بـه ئـې ژوندی بـولی پـه سـاه

د دی څو بیتو څخه ښائي چه د رحمان بابا او حمید د عشق رنګ او ډول څه نه څه څرګند شوی وی او دا معلومه شوی وی چه دواړه د شعر په محفل کښې د عشق سرینده غږوی مګر هغه پکښې د خوشحالی اودی پکښې د غم سندرې وائي – دی د عشق او

مینی مرور اشنا او هغه پخلا معلومېږی یعنی د هغه د خوشبینی جنبه قوی ده او د ده د شکایت هنګامه ډېره زوروره ده.

دا فیصله د یوه عمومی نظر نتیجه ده که څوك د دوی دواړو یو یو بیت له نظر لاندی ونیسی ښائي چه د رحمان بابا په اشعارو کښې هم د شکایت یو نیم بیت پیدا کړی لکه:

اشنائی توره بلا ده اشنا مشی   جدائی به دی فنا کړی فنا مشی

او د حمید په دیوان کښې هم ځینی بیتونه وومی چه د عشق ستاینه او کیمیا توب ورځنی څرګند شی مګر په عمومی صورت همدغه راز ایسی لکه چه اشاره ورته وشوه.

څه شی چه د حمید په شاعری کښې ډېر زیات ترسترګو کیږی هغه د خط کلمه ده چه اصلاً د فارسی ادب مهم عنصر دی او هلته په راز راز پیرایو کښې ادا شوېده مګر حمید هم د پښتو ادب خصوصیت ته نه دی کتلی او دا پردی مضمون ئې پخپلو اشعارو کښې دومره اړولی را اړولی دی چه د ده د شاعریت مهم غړی ورته ویلی شو او دلته ئی ځینې نمونې ښیو:

منت بار دې یم د ږیری د آغاز   چه ئې کم کړ ستا حسن کبر و ناز
په نو خطو پسې تللی زړه موند نشی   هغه ورك شو چه په شپه داور په سوی لاړ
چه مې ولیده په مخ د دل ارام خط   بیا مونده له ازادی نه ما غلام خط
د اشنا د مخ د خط هیبت می وخوړ   چه مې ولید په شرابو کښې د جام خط
د بهار او ریځی نه وی بی بارانه   په رښتیا کا د بوسی زیری پیغام خط
د مقصود د رمې ونه لیده تیاره شوه   صبحدم د یار د مخ کړ راته شام خط
د خط خیال مې له سره تلونی نه دی   که سایه پری د هما شی برابره
چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم   مشغولا را څخه پاته د کتاب شوه
ځکه زه کوم اسره د یارو خط ته   روانیږی مشکل متن په حاشو
هومره ښه دې خال و خط راسره وکړه   چه راوې ایستم له اوره په اغزو
زر په زر به ئې سیاهی د خط پښیمان کا   دا د مخ په روښنائی باندی مغرور
خدایه خط د یار له مخه لرې لری   په اسلام باندی برمشه لاس د کفر
هغه مخ چه مې کعبه وه د دوه سترګو   مسلط که باندی خط مواس د کفر
لا که مخ له خال و خط آب و تاب ډېر   ولی تاب وی دا وریځی د افتاب ډېر
د تور خط لیکه ئې ګډه په سپین مخ شوه   تور او سپین زما د سترګو شو پدا ګډ
دارموز کا د یار خط په ماته ژبه   چه خوږه کړه نن ساعت هر چا ته ژبه
د اشنا له خال وخطه معلومیږی   چه حمید به مسافر د هندوستان شی
لګی لا د خط په وخت د یار عتاب سخت   وی د شپې باد و باران سیل وسیلاب سخت

د نو خط و درشتی زما اشتی ده   په اغزن بوټی ارام کا عندلیب زما
څه به خوب کوم د یار د خط له غمه   چه اغزی مې په لیمو کښې غړوی
هسی شپه د یار د خط را باندی راغله   چه هرګز به تر قیامته سحر نشی
خال و خط ئې هسې چارې په مخ وکړی   لکه ګل شی پښو لاندی دهاتیانو
سپیلنی غوندی په اور د نو خط حسن   سر تر پایه سره لمبه شم شنه لوخړه
دائې خط نشو نما کاندی له مخه   که نری نری لوګی ځی له چراغه
خط په مخ د صنم راغی که میاشت ګیر شوه په هاله کښې   وائې غلبن په خوله کښې زیب کا که ژاله شوه په لاله کښې

له دغو څو بیتو څخه دومره پټه لګیږي چه حمید د فارسی شاعری له تاثیر لاندې ډیر زیات راغلی دی او دپښتو د شاعری خصوصیت ئې لږ څه بایللی دی د همدې لامله ځینی ځایونه ئی تخیل هم فارسی رنګ لری او ځینی فارسی مصطلحات ئی هم په کلام کښې لیدل کیږی چه یو څو نمونې ئې دا دي:

که حمید د زنخدان له غمه ژاړی   په کوهی کښې اویزان دی نه دی ګرم
که مې تا د مرګ سلا نه ده ورکړی   زنخدان دی راته کینی ګور په څه
چه ئی ستا د تنګی خولی تصور واخست   په دی فکر کښې غنچه شوه په زړه تنګه
دا زما په سرو قد د قد له شرمه   فلک ودریده سرکوزی خمیده
چه خندا دی کیند کوهی په زنخدان کښې   ما هاله پکښې لیده خپل پریواته
وایم پریوتم وسل ګزو کوهی ته   چه په یاد راته د ښکلو زنخدان شی
چه دا ستا چاه زنخ ته نه رسیږی   د کم عمر رسن څه کوم بی تا

دلته باید څوك دا ګمان ونکړي چه زه د ده هر بیت چه نازك خیالی پکښې وی د فارسی ادب اغیزه بولم یا دا وایم چه په پښتو اشعارو کښې بیخی تخیل نشته او نازکخیالی پکښې نه ځائیږی – زه به تاسی ته د پښتو په عام ادب او لنډیو کښې هم نازکخیالی وښیم چه څوك ورته د فارسی اغیزه ونشی ویلی او د پښتو خپل مال ئې وبولي لکه:

په ګودر سور سالو ښکاره شو   ما وی دې تورو اوبو اور واخست مینه

حمید هم ځینی بیتونه لری چه هغه د ده خپل تخیل دی او پر دی رنګ نلری لکه دا بیتونه:

لکه سر د پسه په اورغاښونه سپین کا   هسی ما لره له غمه خندا راغله
د اشنا د منګوری زلفو په خیال کښې   موی په موی راباندی زهر د منګور ځی

زما مقصد له فارسی تخیل څخه هغه تخیل دی چه په فارسی ادب کښې ئې د ضرب المثل حیث پیدا کړی دی او د فارسی د ټولو شاعرانو مشترك مال ګرزېدلی دی لکه د حمید پدی بیت کښې ئې چه ګورو:

د هوسۍ په ښکر برات زما د مطلب شو هوسۍ زه نشم نیوی د پښو په دو

دلته که څه هم د فارسی دا مخصوص مضمون (برات عاشقان بر شاخ آهو) ډېر ښه ادا شویدی ځکه چه پدی ځای کښې دا مضمون یو مخصوص لطف هم لری چه (برات) نامی د حمید محبوب او معشوق هم و، او په همدغه سبب پکښې یوه ښه تلمیح هم شته مګر بیا هم د یوه پښتانه شاعر د ستاینی موجب نشی کیدی او د حمید دپاره ئې عیب بولو که څه هم د نورو دپاره حسن دی. حمید په همدغه سبب چه فارسی ادب لږ څه د ده د خولی خوند بل راز کړی دی ځینې داسی بیتونه ئې خولی ته ورغلی دی چه هغه د پښتو د عمومی صفت منافی بلل کیږی او د نورو پښتنو شاعرانو په کلام کښې دومره ډېر نه لیدل کیږی لکه دا څو بیتونه:

بیهوده مې ځان شمېره د یار له پیسو | چه لایق په دغه شمار کښې نه وه نشو
دا خطاب د پادشاهۍ د سلطانۍ دی | چه یار وبولی حمید د اسپی په اسم
د حمید په خبر به ځان د ښکلو پسی کړی | که څوك بیا مومی د عشق کمینه فیض
په سړو کښې به ځان هومره حساب نکړم | څو حساب نشم د یار د دریه سپیو کښې
ستا د در د سپیو قدر مې بیا نه موند | که هر څو مې درته ځان کړ کمینه
چه سپی توب د عاشقۍ راڅخه نه ځی | ځکه شم باله شاړه په تو په چخه
دا سپی توب دی زما خوښ ترسړیتوبه | که په مینه کښې هر څوسړی سپی کیږی

برسېره پدی چه فارسی ذوق د ده په دیوان کښې دغه راز د عزت النفس منافی بیتونه پیدا کړی دی ځینې داسی بیتونه ئې هم د ده له قریحی زیږولی دی چه لکه د فارسی ځینی تخیلی بیتونه له واقعیت او حقیقت څخه ډېر لری وی چه دغه راز بیتونه د پښتو په ادب کښې بل راز ایسی او د پښتو په ذوق هم چندان ښه نه لګی وګورئ حمید په یوه ځای کښې وائې:

زلزله د یار د خط د راتلو ګوره | نړوی مې په تندی آسمان د مشکو
چه اوریځ د یار د خط په خاطر راشی | اوروی مې ترلیمو باران د مشکو

دا بیتونه علاوه پر دی چه د وقوعیت په لحاظ پری اعتراض کیدی شی د شعری تناسب په اعتبار هم د انتقاد وړ دی ځکه چه د مشکو اسمان د خط زلزله او بیا هغه مفهوم چه دی ئې له دی دوو مصروعو څخه اخلی خو رازه نواقص لری، همدارنګه د اوښکو باران ته د مشکو باران ویل هم یوه نوی خبره ده ...

په یوه بل ځای کښې وائي:

خال و خط ئې هسی چاری په مخ وکړی لکه ګل شی پښو لاندې د هاتیانو

دلته که خط د هاتی مثال پیدا کړی شی او مخ لکه ګل د دغه تور هاتی له پښو لاندی وګڼو نو د یوې بعیدی تشبیه په سبب څه اړخ ورسره لګوی مګر خال ته هیڅکله دا نشو ویلی ځکه چه هغه لا د مخ ښایست او ښه ښکاره کیدو سبب ګرزی نو خال پدی بیت کښې خوشی په خوشی د خط په ډب کښې ولاړ دغه راز شیان نور هم له فارسی نه پښتو ته راغلی دی چه د حمید په اشعارو کښې له رحمان بابا او نورو شاعرانو څخه زیات تر سترګو کیږی.

رحمان بابا هم یو نیم ځای خط یاد کړیدی او د فارسی ادب اغیزه ئې په کلام کښې په هغه اندازه چه ګډون او اجتماع تقاضا کوی لیدل کیږی مګر د حمید پکښې کوډې ولاړې دی او د ده د نازکخیالۍ بوده یا تنسته ئې بللی شو.

د حمید ډیر بیتونه مو د خط په باب کښې واورېدل اوس د رحمان بابا یو بیت هم واورئ:

په رخسار چه دې د خط غبار څرګند شو سربلنده شوه فرقه د خاکسارانو

که مو په یاد وی حمید هم دغسی یو بیت لری چه د مضمون په لحاظ همدغه بیت ته ډیر نزدی دی خو شاعریت ئې کمزوری دی ځکه چه هغه ښکاره او په ډانګ پیلی خپل معشوق ته وائي:

منت بار دې یم د ږیری د آغاز چه ئې کم کړ ستا د حسن کبر و ناز

مګر رحمان بابا په هغه ژبه چه د شعر او ادب تقاضا ده همدغه مطلب ادا کوی او یوازی د حسن او ناز کمېدل لا څه چه د محبوب خاکسارۍ ته هم یو شاعرانه اشارت کوی او په مقابل کښې ئې خپله سربلندی ښئ مګر خپل مناسبت ورسره په ښه شان ساتی او په عین حال کښې د خط تشبیه له غبار سره او بیا د خاکسارۍ مفهوم پکښې پیدا کول پوره شعری کیف لري.

په یوه بل ځای کښې هم د رحمان بابا خط و خال ته پدی راز ګوری:

ستا د مخ په ورق باندی خط و خال دی　　　　د مصحف په صحیفو باندی اعراب

پدی بیت کښې د خط و خال تشبیه د مصحف له اعرابونو سره شوېده او پخپله مخ لکه د مصحف پاڼه ګڼل شوېده مګر حمید پخپل یوه بیت کښې ورته د کتاب د حاشو نسبت کوی او وائي:

ځکه زه کوم اسره د یار و خط ته　　　　روانېږی مشکل متن په حاشو

پدی کښې هېڅ شك نشته چه حمید هم پدې ځای کښې د رحمان بابا مطلب ادا کړېدی خو هغه کیف او لطف چه د مصحف او اعراب په کلمه کښې مومو په متن او حاشیو کښې ئی نه وینو ځکه چه د مخ تشبیه له مصحف سره نسبت متن ته زيات مناسبت لری او یوه ښه تخیل هم سږی ته پیدا کوی همدارنګه کله کله رحمان بابا چاه زنخدان هم یاد کړېدی لکه:

خوند د لبو او د چاه زنخدان ئې　　　　راشه ګوره زمزم دا دی کوثر دا دی

مګر حمید ورځنی سل ګزه کوهی جوړ کړی او خپل قبر ئې هم پکښې لیدلی دی.
سږی چه د رحمان بابا او حمید شاعری ته ښه ځیر شی داسی معلومېږی چه حمید کله کله په پخپلو مضامینو او سخرو غوټو کښې هم شعر او شاعری لټوی مګر رحمان بابا یوازی په ساده بیان کښې شعری سحر پیدا کړېدی او هېڅکله داسی نه کوی چه د خط له وربځی څخه د مشکو بارانونه و اوروی یا د خط د زلزلی په اثر کښې د مشکو اسمان و نړوی – له خط نه هاتیان هم کله نه جوړوی او د هوسی په ښکر براتونه هم نه لیکی مګر حمید اسمان ته د شعر ځینه ایښی ده(۱)[3] او همدومره پاته دی چه د غم له زنګانه سر راپورته کړی او پورته ورخېژی خو زما په ګمان چه همدغسی مغموم ورختلی دی او د فلك په مانۍ کښې ئې هم د غم اورونه بل کړېدی لکه چه پخپله وائي:

چه بلېږی پکښې اور زما د آه　　　　څه به نه وی د فلك مانۍ سیاه

د همدی لامله خپل اشنا ته هم له پاسه دا راز پیغام استوي:

سر ترونی نوې میاشت تر سر جار باسی　　　　د هر ښکلی درد په سر دی ستا له درده

هغه وخت چه د خپل صنم په مخ د خط لیکه شاوخوا ګوری نو هم سمدلاسه وائي:

---

(۱)و اسمان ته به د شعر ځینی کښېږدی
که حمید د غم له سره زنګون وکیښ

خط په مخ د صنم راغی که میاشت ګیر شوه په هاله کښې   دائی غاښ په خوله کښې زیب کا که ژاله شوه په لاله کښې

د اسمان شفق هم د خپل زخمی زړګی د سمال بولی چه په همدغه اسمانی سیر کښې ورځخه لوېدلی او هلته پاته شویدی لکه چه پخپله وائي:

ناخبره خلق ئې ولی شفق بولی   دا زما د زړه له زخم د سمال پرېووت

نو ځنګه چه په فارسی کښې بیدل پخپله شاعرۍ کښې په یو سخته لاره روان دی چه غرونه او پېچو می پکښې زښت ډېر دي حمید هم کله کله په لوړو مضمونو پسی د اسمان په ځنډوګرزی او له عامې سطحې ډېر ډېر پورته کېږی مګر رحمان بابا پخپله مسله ناست دی د اسمان راښه ستوری ئې په لمن کښې لکه مرغلري را توئېږی. دی ورځنی د لویو او وړو دپاره ښایسته امیلونه جوړوی او د خپلو نمسیانو په غاړه کښې ئې اچوی.
نو د حمید د شاعرۍ زور او قوت اغلباً په تکلفی او پېچیده مضامینو کښې ګورو او زیاته پهلوانی ئی هم په همدغه تشبیهاتو او استعاراتو کښې وینو مګر د رحمان بابا په شعر کښې یو بل راز کیف ممو چه هغه د ده په ساده انشا کښې د شعر پربښتو اغږلی دی او په هېڅ راز تکلف نه دی بنا – د همدی لامله کله سړی د ده په ځینی اشعارو کښې یو ډول خوند او خوږوالی څکی چه هلته د تشبیه یا استعاری غازه هېڅ نه لیدل کېږی او څه تخیل هم پکښې نه وی لکه پدی بیتو کښې:

که یو ځله مې دی زلف په لاس کښېوزی	یو وېښته به دی په درست جهان ورنکړم
څو دی ونه وینم سترګی که خدای کاندی	عزرائیل لره به هومره ځان ورنکړم
په رحمان باندی د لبو می حرام دی	څو د خپلو وینو جام تاوان ورنکړم

د رحمان بابا په دېوان کښې دغه راز ډېر بیتونه موندلی شو چه لکه اصلي مرغلې له ځانه یوه اصلی رڼا لری او د خپل ساده جوهر په لحاظ هر چا ته ښکلی او ښایسته ښکاری وګورئ! دا بیت:

څه اثر به ئې د عقل وی په سر کښې   د هغو په سر چه کښېنی ښاپېرۍ

خومره ساده کیف لری چه هېڅکله ئې سړی په یوه تکلفی او پېچیده مضمون کښې نه مومی.
څوک چه د رحمان بابا په دیوان کښې مطالعه لری هغه به دا ومنی چه د ده ساده انشا یو دا راز خوند او کیف لری چه هغه هېڅکله په مصنوعی اشعارو او شعری صنایو کښې نشو موندلی دا اقتدار خدای یوازی رحمان بابا ته ورکړی دی چه ډېر پېچیده او ګران

مضمونونه دومره ساده او اسانه کړی چه خاص و عام هر څوك پرې وپوهېږی او خوند ورځنی واخلی – دی ډېر ځله په یوه غزل کښې د عشق مرموز کیفیتونه، د ژوندانه پټه فلسفه او شاعرانه نازك خیالات داسې یو ځای کوی چه یو ډېر ساده او روان خوندور شعر ورځنی جوړېږی.

د نمونی په ډول ئی دا څو بیتونه وګورئ:

که په ګنج د شهاهۍ فخر شهریار کا ... عاشقان ئې د دلبرو په رخسار کا
خرقه پوشو په خرقه کښې دی موندلی ... هغه حظ چه په دنیا کښې دنیا دا کار
پتنګانو لره خدای ورکړ په اور کښې ... هغه عیش چه ئې بلبلی په ګلزار کا
یار د ناز له خوبه پاخی پسی ګرزی ... چه فلك د عاشقانو بخت بیدار کا
نیمه شپه ئې یار تر سره پوری کښېنې ... لکه شمع چه څوك بله په مزار کا
د مستۍ د هوښیاری یون ښه ځرګندوی ... په هر چا کښې چه څه وی هسی رفتار کا
د بلبلو نغمه زاغ کولی نشی ... هر سرود اواز په طور د خپل تار کا

د حمید د شاعرۍ رنګ به هم د ده له اشعارو څخه څه نه څه معلوم شوی وی چه دا د عشق او مینی په لمبو سوی او ستی شاعر بی له سوز او ګدازه نور څه نه خوښوی او بل راز ژوندون هېڅکله له خدایه نه غواړی د همدی لامله د خپل دیوان شروع په دی ډول کوی:

الهي د محبت سوز و ګداز را ... په دا اور کښې د سهی سمندر ساز را
تن پرور بلبل دی عیش کاندی پر ګلو ... پروانه لره په اور زما ګداز را

څنګه چه دی د خپل دیوان په آغاز کښې خپله خط مشی ښئ او له لویه خدایه د یوه سوزان عشق آرزو کوی تر آخره پوری د ده په زړه کښې دا لمبه نه سړېږی او هر هر ځای همداغه سوال کوی:

چه دی نوم په غوږو واروم سره لمبه شم ... هومره سوز را کښې پیدا کړی زما ربه

د همدې لامله په هر ځای کښې چه د مینی او عشق خبره یادېږی د ده په مخکښې سری لمبی جلوه کوی او د سوز ګداز منظری ئې سترګوته درېږی او په ډول ډول پیرایو کښې وائی:

له حجابه ئې جلوه هسې جمال کا ... لکه سره لمبه چه خېژی له تنوره
زه د شمع په څېر اور په تندی بل کړم ... ته د صبح په څېر خاندی له غروره
هر ساعت لکه خلیل په عاشقی کښې ... تماشه کړم د ګلزار په سرو لمبو کښې
لکه موم سوز و ګداز مومی له اوره ... هسی زه مومم له تا سوز و ګداز

شومی سوز لکه د شمع دل افروز — په ژړا مې ځکه نه ځی د زړه سوز
هسې یم په درد و غم کښې د دلبر خوښ — لکه اوسی په سره اور کښې سمندر خوښ
همه عمر ولاړ ښه یم په سره اور کښې — نه بی یاره د شاهۍ په شر و شور کښې
سری لمبې ستی سهی په صورت باندی — سهېدی نشی بی یاره په پېغور کښې
چه څراغ د یار د مخ راته بل نه وی — زه په ګور کښې ګڼم خپل سر په دا ګور کښې
د حمید د زړه رڼا په ښکلی مخ ده — په دا ګور کښې نشته بله بله شمع

نو دغه سپېڅلی اور چه هر وخت د ده د زړه په کوه طور کښې بلېږی او د ده مخه رڼا کوی د هر راز ستایلو او نمانځلو حق لری ځکه چه همدغه اور د شعر او انسانی مینی ساه ده چه د انسان د زړه په فانوس کښې رڼا کوی او بشر ته د سعادت لوری او لاره ښئ– د ده له همدی اور څخه د شعر او شاعرۍ ډېرې ډیوې هرېخواته بلې شویدی او ډېرو خونو ته ئې رڼا رسېدلې ده.
دغه سوز و ګداز چه حمید ئې له خدایه غواړی او لکه پتنګ ورپسی شمع او ډیوې لټوی د انسان ازلی برخه ده او د انسانیت په دنیا کښې ډېر لوړ قیمت لری.
دا جذبه باید شاعران وروزی او دا هنګامه همدغسی ګرمه وساتی لکه چه حمید ساتلې ده ځکه چه شعر د همدغه احساس د ویښولو او پالنې دپاره دنیا ته راغلی دی او د زړونو اصلاح هم په همدغه دوا باندی کیږی – یو رښتیانی او فطری شاعر باید په دنیا کښې بې له مینی او حسن څخه بل حقیقت ته قایل نشی او نور څه ونه پېژنی لکه چه حمید وائی:

یا د ښکلو دپاولیو شرنګهار دی — یا د عشق د لېونیو د ځنځیر

مګر پدی دواړو کښې هم د عشق او مینې حق مقدم ګڼي او په حسن باندې ډېره ترجیح ورکوی لکه چه په یوه بل ځای کښې وائي:

هنګامه د مینی ګرمه ده تر حسنه — د مجنون د درګدا شه لیلی مشه

نو ویلی شو چه حمید د شعر او شاعرۍ په مقام کښې د یوه پاخه استاذ ځای لری ځکه چه ده د شعر اصلی او اساسی راز ډېر ښه پېژندلی دی او حق لری چه د یوه نوی مکتب او سبك استاذ ورته ووایو.
وروسته تر دی لږی ډېری معرفۍ اوس د دی دواړو منلو او مشهورو شاعرانو د شعر نمونې وګورئ:

رحمان بابا:

لمړی نمونه

بیا دی نوی شراب څکلی دی پوهېږم
په رخسار دې ګل کرلی دی پوهېږم

که هزار ځله لاس سره کړی په نکریزو
تا زما په وینو وللی دی پوهېږم

معرکه زما د مرګ نه ده نوڅه ده
رقیبان چه دی بللی دی پوهېږم

څه حاجت دی چه دی خط په ملا لولم
چه زما په باب دی شکلی دی پوهېږم

رقیبان چه دا تېری په رحمان کاندی
تا پخوا پوری نیولی دی پوهېږم

دوهمه نمونه

زه دا هسې لېونی او مجنون چا کړم؟
له رواج او له رسومه بیرون چا کړم؟

نه پوهېږم چه دا هسې چاری څوك کا؟
لیونی د خپل نګاه په افسون چا کړم؟

کومې سترګی کوم بانه کومه غمزه ده؟
ډوب شهید غوندی په خاك او په خون چا کړم؟

توان توفیق چه د فتنو را څخه نه ؤ
په فتنې د تورو سترګو مفتون چا کړم؟

رحمان هېڅ له خپله ځانه خبر نه یم
چه دا هسې رنګ زبون او محزون چا کړم

دریمه نمونه

ستا د عشق حرفونو تور نه دی ګلګون دی
هم په دا چه نوشته په جګر خون دی

تش به نه شی هغه خم د عشق له میو
چه ئې خاوری د فرهاد او د مجنون دی

مقتولان ستا د غمزو دی لاله نه دی
چه په سره کفن له خاورو را بیرون دی

چه بهائې د ځلمیو څخه نشته
جونه نه دی جوړ ګنجونه د قارون دی

بادشاهان به په یودم کښې ګدایان کا
ما لیدلی فسادونه د ګردون دی

د رحمان د زړه خوناب مګر قبول شه
چه مخونه د دلبرو پری ګلګون دی

څلورمه نمونه

ستا د مینی ګوهر نشته په هر آب کښې
مګر بیا موند شی د اوښو په دریاب کښې

که ته وینی زما پټی څکی دلبرې
رنګ د لبو دی ګواه دی پدا باب کښې

په هر ځای چه ستا د لبو نوم آغاز شی
د لاله ؤ باران اوری په حباب کښې

زه حیران دا ستا د وروځو د تور خال یم
کافر څه رنګه سجده کاندی محراب کښې

ګل له ډېرى باريكۍ په شبنم خور شى
نازك زړونه بدوى په صاف جواب كښې

د بهار په ګلو اورى بارانونه
د څڅويكى طاقت نشته په حباب كښې

پنځمه نمونه

زه د يار په دردو غم كښې شادمان يم
لكه ګل د پريشانۍ په وخت خندان يم

يو ويښته مې د صورت بى عشقه نه دى
څوكيدار پخپل نفس د خپل كاروان يم

د كاملې عقيدې له بركته
د دوهۍ په غاړه ناست شاه جهان يم

روښنائى مې په طلب كښې شوه حاصله
شپه او ورځ لكه افتاب په لار روان يم

دلبرانو وته خاك تر تلى لاندې
د دې نور جهان په سر لكه اسمان يم

چه د يار په ديدن سر او مال ښندمه
خلقو واورى زه هغه عبدالرحمن يم

شپږمه نمونه

كه مې څوك په فقيرۍ شميرى فقير يم
كه مى څوك په اميرۍ شميرى امير يم

د دلبرو صدقى له ئې غواړم
هسى نه چه په دنيا پسى زهير يم

هم پند اخلم هم پند وايمه هر چا ته
زه د ځينو يم مريد د ځينو پير يم

په هجران كښې د وصال خيال را سره وى
په زندان كښې له يوسف سره اسير يم

په خندا كښې مې ژړا ده لكه شمع
له عالم پټ پنهان د ځان په وير يم

ازادى تر دا په هور ته بله نشته
چه بندى د يار د زلفو په ځنځير يم

هميشه په غور ناري د هجران اورم
رحمٰن ځكه د خپل يار مخ ته په ځير يم

حميد ماشو خيل:

لمړۍ نمونه

له حيا دى آئينه په مخ كښې آب شوه
په فراق دى ګونه زيړه د افتاب شوه

ورځ په ورځ ئې روښنائى د مخ زياتيږى
نوى مياشت چه دى روانه په ركاب شوه

چه ئې ګل دا ستا د مخ په ګريوان كښېښود
شګوفه د زړه په وينو كښې غرقاب شوه

بيا به ولګوى اور د چا په خونه
چه له قهره ئې سمن بشره ګلاب شوه

چه مشغول دا ستا د مخ په خال وخط شوم
څه عجب كه د هغو سينه كباب شوه

ته چه توره تېروى د مخ پوهيږم
مقرره شهيد ګى زما په باب شوه

ستا د غم له ډېرو اوښکو چه تل ژاړم د حمید خونه په مخکښې د سیلاب شوه

دوهمه نمونه

ارزومند د یاد درد و دوا مشه بیګانه د خپلو مینځ لره رامشه
هنګامه د مینې ګرمه ده تر حسنه د مجنون د درګدا شه لیلی مشه
که بانو دی د نګار تول تېره غشی یو زما د زړه له نښې خطا مشه
که بلا په عشق کښې ډېری دی ناصحه دا بلا واړه په ما شه په تا مشه
بی له غمه د عشق هر غم ضرر کاندی څوك له خوا د آهو چشمو جدا مشه
هېڅ دی دم وربانړدی نه لګی ناصحه دا حمید بلا وهلی ملا مشه

دریمه نمونه

که په مینه کښې مې سر د دلارام ولاړ د لکونو په سودا مې یو جدام ولاړ
چه مې ولید کفرستان د تورو زلفو عقل و هوش مې له خاطره د اسلام ولاړ
څله نه ژاړم غنچې غوندی سرې سترګی چه له غېرې مې وصال د ګل اندام ولاړ
چه مې نه موندده وصال د دلبرانو وجنت وته مې فکر له ناکام ولاړ
چه مې زړه د ترکو وصل په سر غواړی په سپوږمۍ پسې هلك سرته د بام ولاړ

څلورمه نمونه

چه دی نکړم په نېکیو ننګ و نام لوړ په دوه چومه دی د ختو مشه بام لوړ
زیات و کم تر خپله قدره قدم ږده د مرغه په اندازه غووږه دام لوړ
د مجلس د اهل دلو لوئی مکړه د قران په نزدیك نشی اخست ګام لوړ
استغنا له خلقو نښه د کمال ده د صاحب په څنګ کښې نه دری غلام لوړ
چه په پوزه ئې پېزوان نه وی د طمع د هغو خلقو ګردن بویه مدام لوړ

پنځمه نمونه

څو به خوری پردی مالونه په ستم یوه ورځ به دی په نس کښې شی اړم
د مظلوم د مال روټی خپله بوټی خوری مشه هېڅ په دا خوراك خوښ و خرم
زمانی دی ډېر مزری هسی خوار کړی چه وهلی اوس پیشو ته نشی دم
چېری نشی دهاتی تر پښو لاندې په عاجز مچ و مېږی مه ږده قدم

د یوه تن اندامونه دی ښشکه   لوی هلك بنی ادم په صورت سم
ته هم هیڅ له پرښتی زوکړی نه ئې   چه چارپای بولی دا نور بنی آدم
آدم زاد دی د یوی ونی ښاخونه   چېرته ته ښاخ د زعفران شوی نور شړشم
آئینه د زنګون ونیسی و مخ ته   پکښې ؤګوره احوال د جام جم
د انصاف وروښنائی وته را ووزه   پرېږده زیست د خود بینۍ په تور تم
که امسائی د موسی بولی ؤګړی   ښائی نن ساعت حمیده ستا قلم

شپږمه نمونه

ربه زړه د رقیب نرم په احسان کړی   دا هندو را باندې څه خو مسلمان کړی
زما صبر تېره توره کړی په عشق کښې   رقیبان وربانديې غوڅ پخپل ګمان کړی
چه خاطر د آهو چشمو پری وحشت خوری   هغه واړه ودانی زما دامان کړی
اور زما د دین دنیا په کور کړه پوری   خومی عذر په عزت د عشق مهمان کړی
چه روښان د یار د مخ په ډیوه نه وی   وران زما د زندګۍ خان ومان کړی
یا زمان د یار د وصل کړی رانوی   یامی عمر په هجران کښې یوزمان کړی

ګوره نن په څیر څیر مخ د یار حمیده
چه سبا ورپسی لاس مږی ارمان کړی